

קינות לעשרה בטבת ולשבעה עשר בתמוז

מאת

אבי שמידמן

א

אחד ההבדלים הליטורגיים הבולטים בין בניי בכל לבני ארץ ישראל בתקופת הגאונים היה הדרך שבה נוספו הרחבות פייטניות בתפילת העמידה של תשעה באב. הקהילות הבבליות אמרו סליחות, ששובצו בברכה השישית של העמידה (ברכת 'סלח לנו'); ואילו הקהילות הארץ ישראליות אמרו קינות, ששובצו בברכה הארבע עשרה (ברכת ירושלים).¹ לעומת זאת על פי הדעה הרווחת במחקר, בצומות הקלים (עשרה בטבת, שבעה עשר בתמוז וצום גדליה)² שווים היו מנהגיהם של בניי בכל ובני ארץ ישראל בעניין זה: כולם אמרו סליחות בברכה השישית.³

* מחקר זה נתמך על ידי מענק מס' 484/11 של הקרן הלאומית למדע. ברצוני להודות למורת, פרופ' שולמית אליצור, על הערותיה המועילות והמאלפות, וכן לידידי ד"ר מיכאל רנד והרב יעקב סטל, שאתם התייעצתי בביאור הפיוטים. באיתור קטעי גניזה רלוונטיים למחקר זה נעזרתי במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר בראשות פרופ' אליצור, וכן במפעל לחקר התפילה שבאוניברסיטת בן-גוריון בנגב בראשות פרופ' אורי ארליך. רשימה של מחזורים כמנהג רומא הרלוונטיים למחקר זה מסר לי ידידי ד"ר פיטר לנדר. בדיקת כתבי היד נעשתה במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שבספרייה הלאומית בירושלים וכן באתרים המקוונים של מפעל פרידברג ושל ספריית הבודליאנה שבאוקספורד. תודתי נתונה לכולם.

1 ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים², ירושלים תשס"ח, עמ' 72. המנהג הבבלי מתועד היטב גם בסידורי הגאונים (סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' קלב, סי' צט; סדור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודוון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א, עמ' שיז-שלג). במנהג הארץ ישראלית לא נאמרה תפילת העמידה בתשעה באב בנוסח הקבע שלה, ובמקומה נאמרה קרובת י"ח או קרובת י"ד (על קרובות הי"ח ראה להלן בפנים; על קרובות הי"ד ראה להלן בהערה 20). הקינות השתבצו אפוא בתוך החטיבה הארבע עשרה של הקרובה. לעומת זאת במנהג הבבלי המתועד בספרות הגאונים הנזכרת נאמרו הסליחות כחלק מנוסח הקבע של התפילה, בברכה השישית. ברם בממצאי הגניזה יש תיעוד רב לקהילות שמחד גיסא נהגו על פי מנהג בכל באמירת סליחות, ומאידך גיסא החליפו את נוסח הקבע בקרובות י"ח. בכתבי יד אלו הסליחות מופיעות בתוך החטיבה השישית של הקרובה (כ"י אוקספורד, בודליאנה, Heb. e.96, דף 15; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 109.6; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 112.133 ועוד רבים).

2 במחקר זה קבוצת הצומות הקלים איננה כוללת את תענית אסתר, שכן תענית זו לא נקלטה במנהג הארץ ישראלית, וגם במנהג הבבלי נקלט צום מאוחר זה רק במהלך תקופת הגאונים. ראה: ש' אליצור, למה צומנו? מגילת תענית בתרא ורשימות צומות הקרובות לה, ירושלים תשס"ז, עמ' 157-159, ובמחקרים קודמים המצוינים שם.

3 פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 1), עמ' 71, 203.

אולם לאחרונה העלתה שולמית אליצור את האפשרות שהסליחה היא סוגה בבליית ביסודה, ושפיוטים מן הסוגה הזאת לא נכתבו ולא נודעו בארץ ישראל הקדומה.⁴ אם כך נשאלת השאלה כיצד התנהלה התפילה המפויטת הארץ ישראלית בצומות הקלים. אמנם, הקהילות הארץ ישראליות נהגו לומר בימים אלו קרובות י"ח – יצירות פייטניות שיש בהן תיקון פיוטי לכל ברכה וברכה של תפילת העמידה ושנאמרו במקום נוסח הקבע של העמידה.⁵ אולם קרובות אלו קצרות יחסית: הן מונות בדרך כלל שמונה עשרה חטיבות פיוט – כנגד ברכות העמידה – כל אחת בת ארבעה-שמונה טורים, ותוכן משועבד במידה מסוימת לנושאי ברכות העמידה; על כן הן לא אפשרו לפייטן להרחיב בענייני דיומא.

אפשר שבצומות אלו הסתפקו המתפללים הארץ ישראלים בכל זאת באמירת קרובות י"ח בלבד, בלי כל תוספות או הרחבות, ואכן מציאות כזאת מתועדת בכמה וכמה כתבי יד.⁶ אולם לאחרונה התברר שקיימת גם אפשרות אחרת – שבצומות הקלים, בדיוק כמו בתשעה באב, באו הרחבות פייטניות בברכה הארבע עשרה של העמידה, היא ברכת ירושלים. בסעיפים הבאים יוצגו שלושה קטעים מן הגניזה הקהירית שמופיעים בהם פיוטים לעשרה בטבת ולשבעה עשר בתמוז בברכה זו. כפי שאראה פיוטים אלו דינם כדין קינות לכל דבר, וייתכן שהם משקפים מנהג ארץ ישראל קדום.

ב

שלושה כתבי יד עומדים בבסיס המחקר הנוכחי.⁷ כתב היד הראשון הוא כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 4.33 (כ"א). כתב היד, הכתוב בצורת רוטולוס,⁸ קרוע בראשו. בתחילתו שתי

4 ש' אליצור, 'לאופיו ולנתיבות השפעתו של המרכז הפייטני בבבל: ההוררים בעקבות ספריה של טובה בארי', תרביץ, עט (תש"ע-תשע"א), עמ' 244-248.

5 על קרובות הי"ח ראה: פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 1), עמ' 199-200.

6 כך למשל בכ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, אוסף אנטונין B112 (קרובת הי"ח 'אבל במר נפש' לצום גדילה), וכן בכ"י בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, אוסף קאופמן 48 (קרובת הי"ח 'אף סער ברוגז חר' לעשרה בטבת; הקרובה פורסמה על ידי ש' אליצור, 'תפילת שמונה עשרה מפויטת לעשרה בטבת', א' בנימין וא' גסטרופרינד [עורכים], 'זמיכאל היה': על שלושה ימי פורענות בחודש טבת שנזכרו במגילת תענית, אשדוד תשס"ד, עמ' 115-126), וכן בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 4.23 + T-S NS 235.113 + Or. 1080 7.2 (קרובת הי"ח 'אגן המזג איך חסר' לשבעה עשר בתמוז). בכל המקרים הללו, ובכמה כתבי יד נוספים, הועתקו הקרובות בלי פיוטי הרחבה. אין בהם גם כל הוראה או ציון למקום אמירת הסליחות, ומסתבר שבמנהגים אלו נאמרו הקרובות בגפן, בלי כל תוספות. לעומת זאת בכתבי היד הרבים המחזיקים קרובות לתשעה באב לא מצאנו ולו מקרה אחד שחטיבות הקרובות מועתקות בו לעצמן; תמיד יש בהן סליחות בברכה השישית או קינות בברכה הארבע עשרה (בין שפיוטי ההרחבה נרשמו במלואם ובין שנרשמה הוראה קצרה המציינת את מקום הוספתם). נראה אפוא שבתקופת הגניזה כבר היה מקובל על הכול להוסיף הרחבות פייטניות בתשעה באב, בעוד שבצומות הקלים נהגו חלק מן הקהילות לומר קרובות י"ח ללא הרחבות.

7 סדרי הקינות שבכתבי יד אלו מופיעים במלואם להלן בסוף המאמר.

8 דף הכתוב בצורת רוטולוס לא היה חלק מקודקס או מקונטרס גדול יותר, אלא שימש בפני עצמו, כמו מגילה. על השימוש בצורה זו בקטעי גניזה ליטורגיים ראה: ע' פליישר, 'מגילה קדומה לתפילת יום חול כמנהג ארץ-ישראל', הנ"ל, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, א, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תשע"ב, עמ' 496-497.

קינות המשורשות זו לזו ('אזכרה אש...'); 'תאיר אורי'⁹). לאחר מכן באות ארבע החטיבות האחרונות של קרובת י"ח לעשרה בטבת (מברכת 'שומע תפילה' ועד ברכת השלום), ומכאן שהקינות נועדו להשתבץ בברכת ירושלים. קרובת הי"ח איננה ידועה ממקורות אחרים, אך ייעודה לעשרה בטבת אינו מוטל בספק, שכן הטור השלישי בכל חטיבה פותח במילות הקבע 'בצום העשירי'¹⁰.

כתב היד השני הוא צירוף של כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 136.3; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 F, דף 35; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 198.97; וכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 4.7 (כ"י ב). כתב יד זה מחזיק קרובת י"ח קלירית לשבעה עשר בתמוז הפותחת 'אתחיל מהיום באנק אנחות'¹¹. כתב היד הוקדש כולו, מן ההתחלה ועד הסוף, להעתקת קרובת י"ח זו, כפי שעולה מנוסח הפתיחה 'בשמך רחמנא' שבעמוד הראשון, לפני תחילת הקרובה, ומן הקולופון הרשום בעמוד האחרון עם סיום הקרובה.¹² ייעודה של קרובת הי"ח לשבעה עשר בתמוז מוכח ממילות הקבע 'בצום הרביעי' החוזרות בסוף כל חטיבה; וייעוד זה גם מפורש בכותרת שבראש הפיוט ('יח' לשבעה עשר בתמוז'). באמצע כתב היד חסרים כמה דפים: הדפים שהועתקו בהם החטיבות הרביעית-השמינית של הקרובה ואלה שהועתקו בהם החטיבה השלוש עשרה ותחילת החטיבה הארבע עשרה. אך חתימתה של החטיבה הארבע עשרה שרדה (ב'רוך <אלהי דויד בונה ירושלים>), ולפניה סדרה של ארבע קינות: 'תהי האמת נעדרת';¹³ 'עונינו ארוכים וגבוהים';¹⁴ 'אמרתי בסיני אנכי הוא';¹⁵ 'אתה אומר ועושה ואין מי יאמר לך מה תעשה'.¹⁶

כתב היד השלישי, כ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. f.58, דפים 29–30 (כ"י ג), מחזיק גם הוא

- 9 הפיוטים לא פורסמו עד כה, ואין הם ידועים מקטעי גניזה אחרים.
- 10 לכאורה אפשר שארבע חטיבות אלו הן יצירה בפני עצמן, מסוג 'השלמת קרובה' (ראה: פליישר, שירת הקודש [לעיל הערה 1], עמ' 206). אולם נראה שאין הדבר כן. העובדה שחטיבות אלו הן המשך של קרובת י"ח שלמה מוכחת מן האקרוסטיכון, המתחיל באות סמ"ך; מסתבר שקדמו להן ארבע עשרה חטיבות, לארבע עשרה הברכות הראשונות של העמידה, ושראשן עמדו אותיות האקרוסטיכון אל"ף-נו"ן. כמו כן יש לציין שבכל ארבע החטיבות שלפנינו מילות הקבע רשומות בראשי תיבות ('בצ' הע'). מעתיקי הגניזה נהגו בדרך כלל לכתוב ביטויים תדירים במלואם בהיקרותם הראשונה, ורק לאחר מכן להשתמש בקיצורים; ומכאן שהיו חטיבות שקדמו לחטיבות שבפנינו.
- 11 קרובה זו טרם פורסמה. העתקות רבות ממנה שרדו בגניזה הקהירית.
- 12 בקולופון רשם המעתיק את שמו, 'סעדיה החון', אך לא את זמנו ולא את מקומו.
- 13 קינה זו לא פורסמה עד כה. היא שרדה בכתב יד אחד נוסף (כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 276.59; על מהותו של כתב יד זה ראה להלן סעיף 1).
- 14 דוידוון, ע 200. פיוט זה מופיע בשלושה קטעי גניזה נוספים, וכן במחזור רומא (ראה פירוט כתבי היד להלן בסעיף ח).
- 15 עזרא פליישר פרסם את הקינה; ראה: E. Fleischer, 'A Note on the Autograph of Sa' id ben Farjoi', *Textus*, 7, p. 136 (1969). הפיוט עולה בקטעי גניזה רבים (ראה פירוט כתבי היד להלן בסעיף ח). בכ"י ניו יורק, בית המדרש ENA 2170.27, הוא הועתק בשילוב עם הפיוט האחרון ('עונינו ארוכים וגבוהים'), ומחרוזות שני הפיוטים שזורות שם זו בזו. בקינה שלפנינו עשר מחרוזות דו-טוריות כנגד עשרת הדיברות, ומילות הקבע 'אמרתי בסיני' ו'והמה בציון' מופיעות בה בראשי הטורים. קיימים בגניזה עוד פיוטים באותו הדגם; כך למשל בפיוט 'אמרתי בסיני אנכי יי אלהיך' שבכ"י אוקספורד, בודליאנה, Heb d. 25, דף 5, ובעוד כתבי יד אחרים. פיוט נוסף באותו דגם (אך בהחלפת מילות הקבע 'אמרתי בסיני' בצירוף 'שימעת בסיני') הוא 'שימעת בסיני אנכי יי', המועתק בכ"י פרנקפורט, הקהילה היהודית 152.
- 16 קינה זו לא פורסמה עד כה, והיא איננה ידועה מכתבי יד אחרים.

תפילות לשבעה עשר בתמוז. בכתב היד שתי קינות ('א' [..] נזרי הוסר'; 'תבשר נחמות בצביון'), ולאחריהן באה החתימה 'ב בונה', המלמדת שהקינות נאמרו בברכה הארבע עשרה.¹⁷ ייעודו של כתב היד לשבעה עשר בתמוז מוכח מתוכנה של הקינה הראשונה, המיוסדת על הדברים שאירעו ביום זה, על פי משנה, תענית ד, ו.¹⁸ אמנם במקרה זה אין לפנינו כלום מן הקרובה שבתוכה שולבו הקינות. הקטע שלפנינו פותח בהעתקת הקינות, ולאחריהן כתוב: 'ויקול בקיה י'ח' (ויאמר שארית העמידה).¹⁹ נראה שכוונת הדברים שהברכות הנותרות ייאמרו בנוסח הקבע שלהן, שכן לוי הייתה הכוונה להמשך של קרובה, צפוי היה שהמעתיק ירשום את חטיבות הפיוט הנשארות. אך מכל מקום סביר להניח שארבע עשרה הברכות הראשונות הובאו בלשון פיוט,²⁰ שכן בשום מקום לא מצאנו אמירת קינות בברכת ירושלים בתוך נוסח הקבע.

ג

כל שלושת כתבי היד הללו, שנועדו לא לתשעה באב אלא לעשרה בטבת או לשבעה עשר בתמוז, הביאו פיוטי הרחבה בברכת ירושלים, על דרך הקינות לתשעה באב. שייכותם של פיוטי הרחבה אלו לסוגת הקינות מתחזקת גם מן הצורה שבה שולבו בתוך הברכה.

קודם כול, כפי שהבליט עזרא פליישר, ההבדל העיקרי בין הסליחות ובין הקינות הוא שהסליחות לוו תמיד באמירת י"ג המידות לאחר כל סליחה וסליחה, ואילו הקינות נאמרו ברצף, בלי שום פסקה נוספת ביניהן.²¹ ואכן בכל שלושת כתבי היד הנדונים כאן הובאו הקינות זו אחר זו, ללא כל ציון לאמירת י"ג המידות. היעדר ציון זה בולט במיוחד משום שבכתבי יד שהובאו בהם סדרות סליחות בתוך קרובות י"ח תמיד מופיע ציון לפסקת ההקדמה לי"ג המידות ('אל מלך' או 'אל הוריתנו') אחרי כל סליחה ללא יוצא מן הכלל כמעט.²²

17 לכאורה החתימה 'ב בונה' היא חתימה בבליית (לעומת החתימה הארץ ישראלית 'אלהי דוד' שבכ"ב); לדיון בכך ראה להלן בסעיף ה.

18 תימוכין נוספים לייעוד זה יש משתי הסליחות שלאחר סיום הקרובה: סליחות אלו ידועות מכתבי יד אחרים, ובהם הן מופיעות בהקשר של שבעה עשר בתמוז. על פשר הופעתן של סליחות אלו בכתב יד זה ראה להלן סעיף ה.

19 אמנם הקיצור 'יח' בקטעי הגניזה מוסב בדרך כלל על קרובות י"ח (דוגמאות לכך ראה: כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 14.36 'יח' לר אליעזר); כ"י אוקספורד, בודליאנה, Heb. a.3, דף 32 'יח' לנחמוז]; וכן כ"ב ב שלנו [ראה לעיל בפנים]), אך לעתים הוא מוסב על נוסח הקבע של העמידה (כך למשל בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 196.5b).

20 אכן נפוצה מאוד התופעה של קרובות י"ד לתשעה באב שיש בהן תיקון פיוטי לארבע עשרה הברכות הראשונות בלבד. ראה: פליישר (לעיל הערה 1), עמ' 205–206.

21 ע' פליישר, 'צירתו של יוסף אבן אביתור: סוגים ותבניות בפיוטיו', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ח, עמ' 511.

22 דוגמאות לכך: כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית, 577.6.40 (לעשרה בטבת); כ"י פילדלפיה, אוניברסיטת פנסילוניה, Halper 271 + כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים 18–17-2855.17 + ENA 2855.17; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 110.98 (לצום גדליה); כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 102.19 (לשבעה עשר בתמוז). גם כאשר הועתקו סדרות סליחות בנפרד, בלי ההקשר הליטורגי, נרשמה פסקה זו בעקיבות נמרצת, והיא נשמטה

תופעה נוספת המיוחסת לסוגת הקינות היא, כפי שציין פליישר, שבמקרים רבים (אם כי לא תמיד) הובא בסופן פיוט נחמה.²³ לעומת הקינות, המתמקדות בצרות העבר, פיוט הנחמה מדבר בגאולה העתידה, והוא מסתיים בדרך כלל בשרשרת פסוקים שמצוטטות בה נבואות נחמה על ירושלים.²⁴ תופעה זו מקיימת בשלמותה בכ"י א. הפיוט האחרון שבסדרת קינות זו פותח 'תְּאִיר אוֹרִי / תְּבִיא בְּחִירִי / תְּגַדֹּר גְּדִירִי / תְּדַרֹּשׁ דְּבִירִי', ומסתיים בשרשרת פסוקים המורכבת משלושה פסוקי נחמה: זכ' ח 19 ('צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה' וגו'); יש' לו 35 ('וגנתי על העיר הזאת להושיעה' וגו'); יש' נא 3 ('כי נחם ה' ציון נחם כל חרבתיה' וגו'). פיוט נחמה זה משרשר לפיוט שלפניו (בתיבות 'תְּאִיר אוֹרִי'), ומכאן שזו סדרת קינות מובנית שמלכתחילה כללה פיוט נחמה בסופה.

גם בכ"י ג הקינות מסתיימות בענייני נחמה: הפיוט האחרון בסדרת הקינות שבו פותח 'תְּבַשֵּׁר נַחְמוֹת בְּצַבְיוֹן / שְׁבִתִי לִירוּשָׁלַיִם וְלְצִיּוֹן', והוא עוסק לכל אורכו בענייני נחמה. וגם כאן הובאו בסופו שלושה פסוקי נחמה: תה' קב 14 ('אתה תקום תרחם ציון' וגו') וכן זכ' ח 19 ויש' נא 3 (כמו בכ"י א). בכ"י ב הקינה האחרונה אמנם ממשיכה לעסוק בצרות החורבן ('נְבִיא וְכֹהֵן נִשְׁחָטוּ בְּיוֹם אֶחָד' [טור 14]; 'עֲנֵן אֵיךְ סִכּוּתָהּ מֵעֲבוּר תְּפִילָּה' [טור 16]). עם זאת היא פותחת בתקווה לגאולה ('בְּגִנּוֹן וּמַחְסֵה / אֶהְבֶּה עַל כָּל פֶּשַׁע תִּכְסֶּה' [טור 2]; 'דְּבַרְתָּהּ וְעֲשִׂיתָהּ עַת לָךְ לְשִׁלֵּם' [טור 4]), וסופה בנחמה ('אַתָּה שׁוֹעֲתָם מִהֲרָה תַעֲנֶנּוּ / תֵּל אֲשֶׁר הִרְסָתָהּ אַתָּה תִּבְנֶנּוּ' [טורים 21–22]); ולאחריה הובאו פסוקי נחמה (יש' נא 3; תה' קמו 2; קלב 17).

לבסוף יש לציין שהקינות שבכתבי יד אלו אינן מופיעות בכתבי יד אחרים כסליחות, ושבטוריהן האחרונים אין כל רמז ל"ג המידות. על כן אין סיבה להניח שהן נכתבו לכתחילה כסליחות, ושהופעתן כאן בקינות היא שימוש משני. להפך, נראה שפיוטי הרחבה אלו הם קינות לכל דבר, מצור מחצבתם ועד הופעתם בסדרי התפילה שלפנינו כאן.

ד

מעניין הדבר שרק חלק מהקינות שלפנינו מיוחדות לעשרה בטבת או לשבעה עשר בתמוז, ואילו אחרות כלליות לגמרי ומתאימות גם לתשעה באב.

בכ"י א שני הפיוטים אכן מיוחדים לעשרה בטבת. ייעודו של הפיוט הראשון לעשרה בטבת מוזכר בפירוש בפומון: 'נִפְרָץ גְּדִירִי / וְנִהְרַס דְּבִירִי / וְיִהְיֶה לְאֵבֶל כִּינּוּרִי / בְּצוּם הָעֵשִׂירִי' (טור 4). נוסף על כך

לעתים נדירות בלבד (כגון בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 144.59 – הובאה שם סליחה של רס"ג לצום גדליה).

23 פליישר, יצירתו (לעיל הערה 21), עמ' 512, הערה 12; הנ"ל, שירת הקודש (לעיל הערה 1), עמ' 205; ש' אליצור, 'מאבל לנחמה: על מנהג קדום בתפילת מנחה של תשעה באב', תרביץ, עג (תשס"ד), עמ' 126–127.

24 על התופעה הכללית של שרשרת פסוקים בסוף קטעי ההרחבה בקרובות י"ח ראה: ש' אליצור, 'שרשרות הפסוקים בקדושתא והברכה הקדומה', תרביץ, עז (תשס"ח), עמ' 432, הערה 39.

בסיומות המקראיות שבפיוט מצוטט יח' כד 2 ('סמך מלך בבל'), פסוק מתוך פרק שדן בפירוש באירועי עשרה בטבת.²⁵ הפיוט השני, פיוט הנחמה 'תאיר אורי', מסתיים באזכור מפורש של הצום: 'תתיר שיברי / תמיר צום העשירי' (טור 12).

אולם בשני כתבי היד האחרים, המחזיקים סדרי תפילה לשבעה עשר בתמוז, אין אחידות בעניין זה. הקינה הראשונה שבכ"י ב אמנם יועדה בפירוש לצום זה, שכן היא מסתיימת: 'ישש צרות אירעי / בצום הרביעי' (טורים 47–48); ודומה לכך הקינה הראשונה שבכ"י ג, כפי שכבר הוזכר.²⁶ אולם שאר הקינות עוסקות בחטאי העם ובצרות החורבן באופן כללי, ואין הן מיוחדות לשבעה עשר בתמוז דווקא. יתר על כן, שתיים מהן, 'עונינו ארוכים וגבוהים' ו'אמרתי בסיני אנכי הוא', שימשו בכתבי יד אחרים כקינות לתשעה באב.²⁷ לכאורה ייתכן ששתי קינות אלו חוברו לשבעה עשר בתמוז, ואחר כך הועברו לתשעה באב. אולם עיקר שימושן היה בתשעה באב דווקא, ואמירתן בהקשר של שבעה עשר בתמוז הייתה יוצאת דופן בעליל. נוסף על כך קינות לתשעה באב חוברו בשפע בפייטנות הארץ ישראלית הקדומה, ולא היה כל צורך להעביר פיוטים נוספים למועד זה. לעומת זאת הפייטנים מן הסתם לא הרבו בכתובת קינות לצומות הקלים, ומסתבר שקהילות שביקשו להרבות בקינות בשבעה עשר בתמוז היו אומרות בין היתר קינות שמוחזרו מתשעה באב. נראה אפוא ששתי קינות אלו חוברו לתשעה באב, ואחר כך הועברו לשבעה עשר בתמוז; וייתכן שחלק מן הקינות הכלליות הנוספות עברו מעבר דומה.

השימוש המשני של קינות תשעה באב בשבעה עשר בתמוז אינו אמור להפתיע, שהרי שני הצומות קשורים לחורבן המקדש. כבר ציין פליישר שמבחינה תמטית קיים דמיון רב בין הפיוטים לשבעה עשר בתמוז ובין הפיוטים לתשעה באב.²⁸ יתר על כן, אליצור מצאה שפייטנים תיארו את חורבן המקדש בפיוטים לעשרה בטבת כאילו התרחש באותו היום, אף על פי שבאותו יום רק החל המצור על ירושלים; ומסתבר שאפשר היה לגלגל את אירועי החורבן גם לשבעה עשר בתמוז.²⁹ עם זאת לא כל קינה לתשעה באב התאימה להיאמר בשבעה עשר בתמוז. יש קינות לתשעה באב שנוכר בהן בפירוש

25 תפוצה הגדולה של ביטוי זה בטקסטים העוסקים בעשרה בטבת ראה: אליצור, למה צמנו (לעיל הערה 2), עמ' 157, הערה 37.

26 ראה לעיל סוף סעיף ב.

27 הקינה 'עונינו ארוכים וגבוהים' מופיעה כחלק מסדר תשעה באב בכתבי יד של מחזור רומא (ראה: פ' לנרד, 'עיונים בהתהוותה של האסכולה הפייטנית באיטליה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשס"ו, עמ' 84). קינה זו מועתקת גם בקטע הגניזה כ"י ז'נבה, ספריית האוניברסיטה 93, ושם היא מופיעה יחד עם הקינה 'איכה יועם [...] אריאל אריאל'; וקינה אחרונה זו נכללה בתוך קרובה לתשעה באב בכ"י בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, אוסף קאופמן 76. הקינה 'אמרתי בסיני אנכי הוא' מופיעה בין היתר בכ"י אוקספורד, בודליאנה, Heb. d. 25, דף 5, עם קינות רבות לתשעה באב, ובהן: 'אתה אמרת הטיב איטיב עמך' ו'איכה אלי קוננו' (שתיהן נכללו בקרובה לתשעה באב בכ"י בודפשט הנוכר, ושתיהן משמשות כקינות לתשעה באב במחזורי אשכנז [ראה: סדר הקינות לתשעה באב², מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' נב, עז]. הקינה 'איכה אלי קוננו' משמשת כקינה לתשעה באב גם במחזורי רומא [ראה: 'מחזור כמנהג רומה': שונצין – קזאל מיורי רמ'ו (1485–1486): מהדורת פקסימיליה (איטליה, סדרת מוספים, 4), ירושלים תשע"ב, דף 157א–ב; לנרד (שם), עמ' 83].

28 פליישר, יצירתו (לעיל הערה 21), עמ' 510.

29 אליצור, תפילות שמונה עשרה (לעיל הערה 6), עמ' 122, בביאור לטור 3. תופעה זו עולה גם בקינה 'אוכרה אש...']

תאריך הצום או החודש שבו נחרב המקדש, ויש קינות רבות ששולבו בהן קישוטי תבנית על יסוד מגילת איכה, הנקראת בתשעה באב דווקא. ואכן הקינות שהועברו מתשעה באב לשבעה עשר בתמוז ניטרליות מבחינות אלו: אין בהן אזכור מפורש של תאריך הצום, ואין הן מיוסדות מבחינה תבניתית על מגילת איכה.

זאת ועוד, בשתי הקינות שציינתי ששימשו בכתבי יד אחרים כקינות לתשעה באב, קיים בכל אחת יסוד הקושר אותה לשבעה עשר בתמוז. הראשונה שבהן, 'עונינו ארוכים וגבוהים', מתמקדת בחטאי עם ישראל במשך הדורות. היא פותחת בחטא העגל, ובתוך כך מזכירה את שבירת הלוחות,³⁰ שהתרחשה בשבעה עשר בתמוז. בדומה לכך בקינה השנייה, 'אמרתי בסיני אנכי הוא', מסופר כיצד עברו עם ישראל על כל אחד מעשרת הדיברות, ובקשר לדיבר השני נאמר: 'אִמַּרְתִּי בְּסִינִי לֹא יִהְיֶה לְךָ אֱלֹהִים אַחֲרָיִם עַל פְּנֵי / וְהֵמָּה בְּצִיּוֹן הֶעֱמִידוּ צֵלָם לְפָנָי' (טורים 3–4);³¹ ואף העמדת צלם בהיכל הייתה אחד מחמשת הדברים שאירעו בשבעה עשר בתמוז.³² אמנם אלו פרטים שוליים יחסית ולא מוטיבים מרכזיים בקינות המדוברות, אך נראה שהם סללו את הדרך להעברתן מתשעה באב לשבעה עשר בתמוז.

מכל מקום לנוכח מעשי ההטלאה של הקינות המיוחדות לשבעה עשר בתמוז יחד עם הקינות לתשעה באב, אפשר להסיק שסדרי התפילה הללו, הכוללים קרובות י"ח וקינות, לא נכתבו מקשה אחת. נראה שתחילה נכתבו ונקלטו קרובות הי"ח כשלעצמן, ושרק לאחר זמן החליטו הקהילות להרחיב את היריעה בענייני דיומא בחטיבה הארבע עשרה של הקרובות, על דרך הקינות לתשעה באב.³³ לצורך כך חוברו קינות חדשות ולוקטו קינות רלוונטיות מן הקינות לתשעה באב, ומתוך כך נוצרו סדרי הקינות של הצומות הקלים.

המופיעה בכ"י א שלפנינו. קינה זו מוקדשת בבירור לעשרה בטבת, אך בפזמון שלה כתוב: 'יְנַהֲרֶס דְּבִירִי [...] בְּצוֹם הָעֶשְׂרִי' (טור 4).

30 'בְּבִטּוֹתֵינוּ בְּסִיִן קוֹם עֲשֵׂה לָנוּ אֱלֹהִים / נְרַמּוּ לְשֹׁבֵר לוחות מַעֲשֵׂה אֱלֹהִים' (טורים 2–3).

31 כך בכתב היד שלפנינו ובקטעי גניזה נוספים; אך לפחות בשלושה קטעי גניזה נכתב במקום זאת: 'עַץ וְאָבֶן הַמְּלִיכִי לְפָנָי', וגרסה זו של הפיוט אינה קשורה לשבעה עשר בתמוז.

32 אמנם בנוסח המשנה שלפנינו מדובר בצלם שהעמיד אפוסטמוס ('אפיסטמוס') על פי כ"י בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, קאופמן A 50 של המשנה), ואילו בפיוט נראה שמדובר בצלם שהעמיד מנשה, שכן הפיוט מתמקד בחטאי העם ('המה בציון'). אך כבר בתלמוד הירושלמי הובאה דעה הגורסת 'הועמד' במקום 'העמיד' במשנה, ולפי דעה זו העניין אכן מוסב על צלם מנשה (ירושלמי, תענית ד, ו [סח ע"ד; טור 732, שו' 35–37]). דעה זו משתקפת גם בגרסאות אחדות של מגילת תענית בתרא (ראה לכל העניין: אליצור, למה צמנו [לעיל הערה 2], עמ' 154).

33 אמנם בכ"י א יש רק קינות שיוחדו לצום; אך במקרה זה קיים סממן אחר שעשוי לכאורה ללמד שהקינות לא נכתבו כחלק מן הקרובה המקורית. אליצור שיערה שהבחירה לכתוב קרובות י"ח לתשעה באב, במקום קרובות י"ח, נבעה מכך שאחרי שכבר נחתמו הקינות בפיוטי נחמה שוב לא היה מקום להמשיך את קרובת האבל המקורית. ראה: אליצור, מאבל לנחמה [לעיל הערה 23], עמ' 129, הערה 21. והנה בכתב יד זה הקרובה אכן נמשכת לאחר פיוט הנחמה שבברכת ירושלים, וייתכן שיש להסיק מכך שמחברה לא ציפה שייאמר בה פיוט נחמה. אולם החטיבות הנוספות של הקרובה אינן נטולות דברי נחמה, ולמעשה כל אחת מן המחרוזות כוללת בקשות לגאולה בצד תיאורי החורבן. ובכן במקרה זה אין בהכרח סתירה בין פיוט הנחמה ובין המשך הקרובה.

ה

כאמור המנהג לומר קינות בברכת ירושלים בעשרה בטבת ובשבעה עשר בתמוז היה לכאורה מנהג ארץ ישראלי. קינות בברכה זו היו ידועות עד כה רק מתשעה באב, ואמירתן בצום זה הייתה מנהג ארץ ישראלי מובהק. יתר על כן, במנהג בבל לא היה כל צורך להוסיף קינות, שכן הקהילות הבבליות כבר אמרו בצומות אלו סליחות בברכה השישית. לעומת זאת בקהילות הארץ ישראליות הקדומות, שלא הכירו את סוגת הסליחות, האפשרות לומר קינות בברכת ירושלים אמורה הייתה לספק פתרון למי שביקשו להרחיב בענייני דיומא.

אכן אפשר לאתר בכתבי היד הנדונים כאן כמה סממנים ארץ ישראליים. בכ"א, לאחר סיום הקינות, עבר המעתיק מיד לברכת 'שומע תפילה', בלי להוסיף ציון לאמירת ברכת 'מצמיח קרן ישועה'. זאת בניגוד למנהגם של מעתיקים בבליים, שהיו מוסיפים בקרובות הי"ח ציון לאמירת ברכה זו בנוסח הקבע שלה. יוצא אפוא שהמעתיק היה נאמן למנהג הארץ ישראלי, שלפיו לא נאמרה בתפילת העמידה ברכת 'מצמיח קרן ישועה'.³⁴

בכ"ב יש חתימות ארץ ישראליות בעמידה ('אלהי דוד ובונה ירושלים', 'שאותך', וכן 'עושה השלום').³⁵ בכ"ג אין סממנים ארץ ישראליים כשלעצמו; אך מצוי בידינו כתב יד נוסף שכתב אותו המעתיק (כ"ז ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים 1-2 ENA), והמחזיק קרובת י"ח לשבעה עשר בתמוז, ושם רשומות החתימות הארץ ישראליות 'שאותך', 'הטוב לך להודות'³⁶ וכן 'עושה השלום'. עם זאת אין אלו כתבי יד ארץ ישראליים טהורים. הדבר בולט מאוד בכ"ב, שהועתק בו באמצע קרובת הי"ח נוסח הקבע של ברכת 'מצמיח קרן ישועה', כמנהג הבבלים. ברם כאמור כתב יד זה כולל גם את החתימה הארץ ישראלית 'אלהי דוד ובונה ירושלים' בברכת ירושלים מיד לפני כן. לכאורה זהו מצב בלתי הגיוני, שכן חתימה זו נועדה לכלול את הזכרת מלכות דוד בברכת ירושלים בקהילות שלא אמרו את ברכת 'מצמיח קרן ישועה'. אך שילוב זה קיים בעוד קטעי גניזה,³⁷ ונראה שמעתיקים העתיקו פיוטים – יחד עם חתימותיהם – ממקורות ארץ ישראליים, ולאחר מכן הוסיפו את ברכת 'מצמיח קרן ישועה' בהתאם למנהגי התפילה של קהילותיהם.³⁸ מכאן שסדר הקינות שבכתב יד זה התגבש בסביבה ארץ ישראלית צרופה, אם כי כתב היד עצמו שימש קהילה שכבר קלטה מנהגי תפילה בבליים.

34 ראה: א' ארליך, 'לנוסחן הקדום של ברכת "בונה ירושלים" ו"ברכת דוד" בתפילה', פעמים, 78 (תשנ"ט), עמ' 21–22. הכללת נוסח הקבע של ברכת 'מצמיח קרן ישועה' באמצע קרובות י"ח היא תופעה נפוצה למדי. ראה למשל: A. Schechter, *Studies in Jewish Liturgy*, Philadelphia 1930, pp. 98–99, וראה גם להלן בפנים בהמשך התיאור של כ"ב.

35 לחתימה 'אלהי דוד ובונה ירושלים' ראה: ארליך (שם), עמ' 23–26. לחתימה 'שאותך' ראה: א' ארליך, 'לחקר נוסחה הקדום של תפילת שמונה עשרה – ברכת העבודה', 'תבורי (עורך), מקומראן עד קהיר: מחקרים בתולדות התפילה, ירושלים תשנ"ז, עמ' יז–לח. לחתימה 'עושה השלום' ראה: ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 27 (בביאור).

36 לחתימה ארץ ישראלית זו ראה: פליישר (שם), עמ' 35, הערה 49.

37 כך למשל בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 14.97 (הכולל קרובת י"ח לתשעה באב).

38 תופעה דומה תיאר פליישר באשר לחתימת 'צור ישראל וגואלו' בתפילת ערבית במחזורי אשכנז. אף על פי שהתפילה האשכנזית הייתה נאמנה בעיקרה לחתימות הבבליות, כאשר נאמרו פיוטים ארץ ישראליים בתפילת ערבית, הם

בכ"י ג, לאחר סיום העמידה, הובאו שתי סליחות – 'אעיר יגוני עם אשר הלאוהו' מאת יוסף אבן אביתור³⁹ ו'אלהי הרוחות לכל בשר' מאת סעדיה גאון⁴⁰ – בליווי י"ג המידות. נמצא שבכתב יד זה קיים שילוב של המנהג הארץ ישראלי לומר קינות ושל המנהג הבבלי לומר סליחות. אפשר לשער שממצא נדיר זה משקף קהילה שנחשפה לשני המנהגים, ושבמקום לבחור באחד מהם קיימה את שניהם, על דרך נימרינה לתרוניהו.⁴¹ אולם בסופו של דבר הקינות הן שנכנסו לתוך העמידה, ואילו הסליחות נדחו לאחריה, וברור מכאן שנאמנותה העיקרית של הקהילה הייתה למנהג הארץ ישראלי.⁴² תופעה בבבלי נוספת בכתב יד זה היא החתימה 'בונה ירושלים' (לעומת החתימה הארץ ישראלית 'אלהי דוד ובונה ירושלים'). אולם נראה שחתימה בבבלי זו חדרה בשלב קדום למדי לקהילות ארץ ישראליות, שכן היא מופיעה בכתבי יד רבים לצד סממנים ארץ ישראליים מובהקים.⁴³ על כן חתימה זו כשלעצמה איננה מלמדת אלא על תחילת השפעתו של המנהג הבבלי.

גם בכ"י א הועתקה סליחה: לאחר שסיים הסופר את העתקת הקרובה לעשרה בטבת הוא הוסיף כותרת 'חטאנו לי"ז בתמוז' והעתיק את הפיוט 'אמרתי לנטעי אתה נוטעי' מאת מבורך.⁴⁴ במקרה

גררו אחריהם את החתימה הארץ ישראלית הזאת. ראה: ע' פליישר, 'לתכונות פיוטי המערבי, סיני, סט (תשל"א), עמ' קכה, הערה 11.

39 דוידוון, א 7018. ייעודו לשבעה עשר בתמוז מוכח מתוכו, שכן הוא מיוסד על חמשת הדברים שאירעו בשבעה עשר בתמוז. הפיוט מופיע בכתבי יד רבים, תמיד בהקשר של שבעה עשר בתמוז.

40 דוידוון, ד 874*; סידור רס"ג (לעיל הערה 1), עמ' שלב (במקורות אלו הפיוט פותח: 'אל אלהי הרוחות לכל בשר'). הסליחה ממוקמת במדור לשבעה עשר בתמוז בסידור רס"ג (שם), וייעוד זה נתמך גם על ידי תוכן הפיוט; כבר במחזורות הראשונה כתוב: 'גְּזִירוֹת תְּמַשׁ אֶפְפוֹנוּ בְּצִבְנוֹ דָּת מוֹסֵר / כְּהִיֹּם כְּרִבְעֵי בְּשֶׁבַע עֶשֶׂר'. הפיוט מופיע בקטעי גניזה רבים, תמיד בהקשר של שבעה עשר בתמוז.

41 שיטה זו נזכרה פעמים מספר בתלמוד הבבלי בקשר להרכבת שני נוסחי תפילה יחד (ראה למשל: בבלי, ברכות נט ע"א). ליישום השיטה במנהגי התפילה המשתקפים מקטעי הגניזה ראה: פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 35), עמ' 22, הערה 17; עמ' 232, הערה 64.

42 המנהג לומר סליחות עם י"ג המידות לאחר סיום העמידה היה לימים למנהג הדומיננטי בקהילות ישראל, הן במערב והן במזרח, אך בתקופת הגניזה הייתה התופעה נדירה עד מאוד. רב שר שלום גאון כתב באמצע המאה התשיעית על מנהג זה: 'דבר זה לא ראינו ולא שמענו שעושי כן' (תשובות רב שר שלום גאון, מהדורת ר"ש וינברג, ירושלים תשל"ו, עמ' 60). אמנם בקטעי גניזה אחדים הועתקו פיוטי 'חטאנו' לאחר העמידה, אך לא צוינה שם אמירת י"ג מידות, ועל כן נראה שאין הם משקפים מעמד 'רשמי' של אמירת סליחות (כך למשל בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 103.41 + T-S AS 114.84 + T-S AS 114.89 + T-S NS 277.112, המחזיק קרובת י"ח לצום גדליה, ולאחריה פיוט 'חטאנו' הפותח 'אנחתי כעלה מסוככו ארי').

43 למשל בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 116.255 + T-S NS 239.35 הובאה החתימה 'בונה ירושלים' לצד החתימה הארץ ישראלית 'שאותך לבדך', ובדילוג על ברכת 'מצמיח קרן ישועה', בהתאם למנהג הארץ ישראלי. כך גם בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 128.81. כמו כן יש לציין לכ"י אוקספורד, בודליאנה, Heb. e.70, דף 16, שהובאה בו החתימה 'בונה ירושלים' בעמידה שאין בה ברכת 'מצמיח קרן ישועה' (אם כי ברכת העבודה נחתמה שם 'המחזיר שכניתו'), וכן לכ"י אוקספורד, בודליאנה, Heb. e.41, דף 66–67, שהובאה בו החתימה 'בונה ירושלים' בצד החתימה 'שאותך לבדך' (אם כי הובאה בו ברכת 'מצמיח קרן ישועה').

44 דוידוון, א 5964. ייעודו של הפיוט לשבעה עשר בתמוז מוכח כבר מן המחזור הראשונה: 'גְּזִלְתִּי בְּכֵן מִמְּקוֹם מְטָעִי / וְנִגְזַר צוֹם כְּרִבְעֵי'. הפיוט מופיע בקטעי גניזה נוספים (ותמיד בהקשר של שבעה עשר בתמוז). הוא נקרא פיוט חטאנו בשל הרפרין בו: 'חטאנו צורנו סלח לנו יוצרנו'; על פיוטי 'חטאנו' בכלל ראה: פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 1), עמ' 203.

זה ברור שלא הייתה כוונה שהסליחה תיאמר עם הקרובה, שכן היא נועדה לשבעה עשר בתמוז ולא לעשרה בטבת; אך עצם ההופעה של סליחה בכתב יד זה יש בה כדי להעיד על השפעה בבליית.⁴⁵ כללו של דבר, אף אחד מכתבי היד הנדונים כאן אינו נקי מהשפעות בבליות. ייתכן אפוא שהמנהג שתועד בהם הוא מנהג משני שהתפתח בתקופת הגניזה, לאחר שכבר הושפעו הקהילות הארץ ישראליות מן המנהג הבבלי. ואולי דווקא נוכח החשיפה למנהג הבבלי לומר סליחות בצומות הקלים החליטו בני ארץ ישראל להרחיב בתפילותיהם באופן מקביל בברכה הארבע עשרה, על דרך מנהגם בתשעה באב. אכן בקינה הראשונה שבכ"א ('אזכרה אשן...') נזכרו בין היתר תרגום המקרא ליוונית בשמונה בטבת ומותו של עזרא הסופר בתשעה בטבת, ושתי אלה מסורות המתועדות במקורות בבליים, ואילו במסורת הארץ ישראלית הקדומה נקבעה התענית על תרגום השבעים לשמונה עשר בטבת.⁴⁶ אפשר אפוא להסיק שפיוט זה חובר בתקופה שבה כבר נחשפו הקהילות הארץ ישראליות למסורות הבבליות.⁴⁷

אולם לא בהכרח מדובר במנהג מאוחר. הקהילות הארץ ישראליות, גם לאחר שנקלטו בהן מנהגי תפילה בבליים, עדיין שימרו את המנהג הארץ ישראלי לומר קינות בברכת ירושלים בתשעה באב. תופעה זו באה לידי ביטוי בשלושה קטעי גניזה שהובאו בהם קינות לתשעה באב בברכת ירושלים ולאחר מכן סדרי תפילה בבליים: בשניים מהם הובאה ברכת 'מצמיח קרן ישועה', ובאחד נחתמה ברכת העבודה בחתימה הבבליית 'המחזיר שכינתו לציון'.⁴⁸ כשם שכתבי יד מעורבים אלו שימרו את המנהג הארץ ישראלי הקדום בכל הקשור לאמירת קינות בתשעה באב, ייתכן שכתבי היד הנדונים כאן משקפים מנהג ארץ ישראלי קדום באשר לצומות הקלים. גם אם סדרי הקינות שלפנינו התגבשו בתקופה מאוחרת, אפשר גם אפשר שהמנהג המיוחד שתועד בהם – אמירת קינות בצומות הקלים – הוא שריד מן המנהג הארץ ישראלי הקדום.

45 הסליחה הועתקה באותיות קטנות ודקות ביחס להעתקת הקרובה, ונראה שנכתבה בקולמוס אחר; אך על פי צורת האותיות נראה שמכל מקום מדובר באותו מעתיק.

46 ראה: אליצור, למה צמנו (לעיל הערה 2), עמ' 191–199.

47 שתי מסורות אלו הוזכרו גם בסליחה 'אזכרה מצוק' של יוסף אבן אביתור (ראה: אליצור [שם], עמ' 102–104), אשר פעל בקהילה הארץ ישראלית שבפסטאט בסוף המאה העשירית ובתחילת המאה האחת עשרה (לשייכותו של אבן אביתור לקהילה זו ולתקופת פעילותו ראה: ע' פליישר, 'בחינות כשירתו של רבי יוסף אבן אביתור', אסופות, ד [תש"ן], עמ' קכח–קלד [נדפס שוב: הנ"ל, השירה העברית בספרד ובשלוחותיה, ב, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תש"ע, עמ' 408–414]). אכן קיימת זיקה מסוימת בין פיוטו של אבן אביתור ובין הפיוט הנדון כאן: שניהם פותחים בתיבה 'אזכרה'; שניהם כוללים סיומות מקראיות מאיוב טז 7 ומאיכה א 18; ובשניהם מדובר על עזרא הסופר במטפורות של בגדי הוד. נראה שהפיוט שלנו הושפע מפיוטו של אבן אביתור ולא להפך, שכן תיאור מות עזרא מפורש הרבה יותר אצל אבן אביתור: הוא הזכיר את שמו של עזרא וגם את התאריך; ואילו הפיוט שלנו הביא רק את מטפורת הבגד, בלי להסביר למי הכוונה ובלי לציין את התאריך, בהנחה שהציבור יכיר את העניין.

48 לברכת 'מצמיח קרן ישועה' ראה: כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H14.74; כ"י טרנסבורג, הספרייה הלאומית 4077, דף 94; לברכת 'המחזיר שכינתו לציון' ראה: כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 3231.11. יש לציין בהבלטה כי בסך הכול ידועים שישה קטעי גניזה המחזיקים קינות לתשעה באב בהקשר של קרובה, וששרד בהם המשך העמידה לאחר ברכת ירושלים; ובכך שלוש כתבי היד הנזכרים כאן, המשקפים סדרי תפילה בבליים, הם כמחצית מכתבי היד הרלוונטיים.

1

שלושת כתבי היד הנדונים כאן הם לעת עתה כתבי היד היחידים הידועים עד כה שתועד בהם במפורש שילוב קינות בברכת ירושלים בצומות הקלים. אולם עצם קיומם מחייב לנהוג זהירות רבה כאשר נתקלים בקטעי גניזה בקינות שגרתיות על חורבן המקדש. כמובן כאשר הקינות מועתקות כחלק מקרובה לתשעה באב, אין ספק בייעודו של כתב היד. אך רוב ההעתקות של קינות שבגניזה שרדו לבדן, ללא הקשרן הליטורגי, ובמקרים אלו יש לשקול את האפשרות שכתב היד נועד לא לתשעה באב אלא לשבעה עשר בתמוז או לעשרה בטבת. כדי להדגים את העניין אציג כאן ארבעה כתבי יד שיש בהם קינות שלא במסגרת קרובת י"ח. על רקע הממצאים שתוארו לעיל קרוב לשער שארבעת כתבי היד הללו נועדו לשבעה עשר בתמוז.

1. כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 3011.1 – כתב יד זה מחזיק סדרה של שלושה פיוטים הכוללים דברי אבל על ציון ('הילילו'; 'הוי ציון והוי הודה'; 'יהמו רחמיך [...] אנכי אנכי').⁴⁹ אין ביניהם ציון לאמירת י"ג המידות, והפיוט השני אף מסווג במפורש 'קינה' בכותרת שבכתב היד. נראה אפוא שהפיוטים אינם סליחות אלא קינות. לפני הפיוט השלישי רשומה הכותרת 'נחמה', ואכן הוא עוסק בתקווה לגאולה; גם תופעה זו מלמדת שלפנינו סדרת קינות דווקא.⁵⁰ והנה הפיוט הראשון מיוסד על חמשת הדברים שאירעו בשבעה עשר בתמוז (בין היתר כתוב בו: 'הִילִילוּ בְּהַתְּמִיד / כִּי בָטַל הַתְּמִיד'; 'הִילִילוּ עִם סֶכֶל / כִּי הֻעָמַד [צָלַם] בְּהִיכָל'). על כן ייתכן מאוד שכל הסדרה הזאת היא סדרת קינות לשבעה עשר בתמוז.

2. כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 276.59 – כתב יד זה כולל שלושה פיוטים: 'ותהי האמת נעדרת';⁵¹ 'מיום שאבלה אהליבה';⁵² 'אויב בעת נכנס להיכל'.⁵³ פיוטים אלו הם קינות ולא סליחות, כפי שעולה מהיעדר ציונים לאמירת י"ג המידות ביניהם וכן מהופעתו של הפיוט הראשון ('ותהי האמת העדרת') כקינה בכ"י ב שלנו. פיוט זה נועד בבירור לשבעה עשר בתמוז, שכן כאמור בסופו נזכר חודש תמוז. הפיוט השני נועד גם הוא לשבעה עשר בתמוז, שכן הוא מיוסד על חמשת הדברים שאירעו ביום זה. אמנם הפיוט השלישי אינו מיוחד לצום זה. להפך, הוא דן לרוב באירועים שאירעו בתשעה באב דווקא: למשל 'גִידַד שְׁתֵּי הַפְּרָכוֹת' (טור 3), בהתאם למסופר במדרש על טיטוס בשעה שנכנס לבית קודש הקדשים;⁵⁴ ובהמשך הפיוט מתוארת בהרחבה לכידת ביתר, אירוע

49 הפיוטים טרם פורסמו, ואינם ידועים ממקור אחר.

50 על התופעה של פיוט נחמה בסוף סדרת קינות ראה לעיל סעיף ג.

51 ראה עליו לעיל הערה 13, ובהמשך בפנים.

52 קינה זו טרם פורסמה. היא מועתקת בעוד בקטע גניזה אחד (קטע 3 הנדון להלן בפנים).

53 קינה קלירית (דוידוון, א 1768) העולה בקטעי גניזה רבים וכן בכתבי יד של מחזור רומא (לנרד, עיונים [לעיל הערה 27], עמ' 82). הקינה טרם פורסמה, אך היא נמצאת במלואה באתר 'מאגרים' של האקדמיה ללשון העברית (<http://hebrew-treasures.huji.ac.il>).

54 השווה למשל: 'טיטוס הרשע נכנס לבית קודש הקדשים וחרבו שלופה בידו, גידד את הפרכות' (ויקרא רבה כ, ה מהדורת מרגליות, עמ' תנח).

שהתרחש בתשעה באב על פי משנה, תענית ד, ו. יתר על כן, פיוט זה מופיע בקטעי גניזה אחרים עם פיוטים המוחזקים כפיוטים לתשעה באב,⁵⁵ והוא אף כלול בסדרי הקינות של מנהג רומא.⁵⁶ אולם נזכרו בו גם שני דברים שעל פי המשנה הנזכרת אירעו בשבעה עשר בתמוז: 'הַשְּׁבִיט עוֹלֵת הַתְּמִיד / וְצֶלֶם בְּבִיר הַעֲמִיד' (טורים 5–6). נראה ששני אלה נכללו כאן, בפיוט שהתחיל בתיאור כניסת האויב להיכל, מכיוון ששניהם התרחשו מסביב להיכל (שלא כשאר הדברים שאירעו בשבעה עשר בתמוז). יוצא אפוא שהפיוט אינו מנותק לחלוטין משבעה עשר בתמוז, וכאמור היו קהילות שנהגו להעביר קינות מתשעה באב לשבעה עשר בתמוז, במיוחד כאשר היה באותן קינות יסוד שקשר אותן לתענית זו. על פי כל האמור כאן סביר להניח שגם בכתב יד זה לפנינו סדרת קינות לשבעה עשר בתמוז.

3. כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 115.309 + T-S AS 115.314 – קטע זה כולל שרידים של שלוש קינות: 'מיום שאבלה אהליבה'; 'אויב בעת נכנס להיכל';⁵⁷ הקינה הקלירית 'אנה אלך ואזיל דמעות'.⁵⁸ גם כאן אין ציון לאמירת י"ג המידות. הקינה 'מיום שאבלה אהליבה', על פי תוכנה, נועדה כאמור לשבעה עשר בתמוז, ואילו שתי הקינות האחרות הן לכאורה קינות של תשעה באב.⁵⁹ אולם כאמור הקינה 'אויב בעת נכנס להיכל' עשויה הייתה להשתלב, מבחינת תוכנה, גם בהקשר של שבעה עשר בתמוז, והיא מופיעה אחרי הקינה לצום זה 'מיום שאבלה אהליבה' גם בכתב היד שדנתי בו בפסקה הקודמת, ושקבעתי כי סביר שיש בו סדרת קינות לשבעה עשר בתמוז. נראה אפוא שגם כתב יד זה כך הוא ייעודו.

4. כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 12.676 – בכתב יד זה שני פיוטים הכוללים דברי אבל על ציון. הראשון, 'מיום חרבה אהלה אהליבה', מיוסד על אירועי שבעה עשר בתמוז, והשני, 'כאשר עשה זה כן עשה זה', עוסק באירועי החורבן באופן כללי.⁶⁰ אין אכזר של י"ג המידות. הפיוטים אינם ידועים ממקורות אחרים, אך הפיוט הראשון דומה למדיי בתבניתו לקינה 'מיום שאבלה אהליבה', שנדונה לעיל: שניהם עשויים מחרוזות דו-טוריות הפותחות כל אחת במילת הקבע 'מיום', ושניהם עוסקים באירועי שבעה עשר בתמוז. אם כן ייתכן שגם כתב יד זה מחזיק סדר קינות לשבעה עשר בתמוז.

55 למשל הוא מופיע בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 14.38 עם הקינה הקלירית 'אתה אמרת הטיב איטיב עמך' (על שייכותה של קינה זו לתשעה באב ראה לעיל הערה 27); ובכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 109.24 הוא מופיע עם הקינה הקלירית 'אי כה אומר כורת' (קינה זו מופיעה בתוך מקבץ קינות לתשעה באב בכ"י אוקספורד, בודליאנה, Heb. d.25, וכן היא נכללת בקינות לתשעה באב במחזורי אשכנז; ראה: גולדשמידט, סדר הקינות [לעיל הערה 27], עמ' גז-נט).

56 לנרד, עיונים [לעיל הערה 27], עמ' 82.

57 שני פיוטים אלו נדונו לעיל בהקשר של כ"י 2.

58 דוידזון, א 6379. הפיוט נדפס במחזור בני רומא (לעיל הערה 27), דף 157א.

59 שייכותה של הקינה 'אויב בעת נכנס להיכל' לתשעה באב נדונה לעיל בפנים. הקינה 'אנה אלך ואזיל דמעות' כלולה בקינות לתשעה באב במחזור רומא הנדפס (שם), וכן בכתבי יד של מחזור רומא (לנרד, עיונים [לעיל הערה 27], עמ' 83). רבות מהסימומות המקראיות בה שאובות מן ההפטרה של תשעה באב או ממגילת איכה. אמנם הפיוט אינו מיוסד על ציטטות אלו בצורה תבניתית, אך יש בהן להצביע על קשר לתשעה באב.

60 הפיוטים טרם פורסמו.

ז

לסיכום, הצגתי ותיארת כאן תופעה שלא תועדה עד כה במחקר: אמירת קינות בברכת ירושלים בעשרה בטבת ובשבעה עשר בתמוז. סדרי קינות אלו זהים באופיים לסדרי הקינות של תשעה באב: הקינות באות ברצף, בלי אמירת י"ג המידות בין פיוט לפיוט, ובסופן בא בדרך כלל פיוט נחמה. סדרי הקינות המתועדים כאן התגבשו ככל הנראה בשלב מאוחר יחסית, אך ייתכן שעצם קיומה של התופעה יש בו כדי לזרוע אור על המנהג הארץ ישראלי הקדום בצומות הקלים. אם, כטענת אליצור, הפייטנים הארץ ישראלים הקדומים לא חיברו פיוטי סליחות לצומות אלו, אפשר שהם הרחיבו בקינות בברכת ירושלים, בדומה למנהגם בתשעה באב.

ח

לקמן מובאים סדרי הקינות כפי שהם מופיעים בשלושת כתבי היד המרכזיים שנדונו כאן:⁶¹

1. הקינות בכ"א (לעשרה בטבת)

אֶזְכְּרָה אֶשׁ [...]

[... ב. צר סמך ודיִאָנִי

גם עֲתָה הִילָאֲנִי

פז-מזן <

נִפְרָץ גְּדִירִי / וְנִהְרָס דְּבִירִי / וַיְהִי לְאֶבֶל כִּינּוּרִי / בְּצוּם הָעֵשִׂירִי

1 אזכרה וכו': אפשר אולי להשלים: 'אֶזְכְּרָה אֶשׁ'ר קָאֲנִי', על דרך פתיחת הסליחה 'אזכרה מצוק אשר קראני' של יוסף אבן אביתור (אליצור [לעיל הערה 2], עמ' 102); לקווי הדמיון שבין שני פיוטים אלו ראה לעיל הערה 47. 2 צר סמך: נבוכדנצר ('צר') התקרב לירושלים ושם עליה מצור, על פי יח' כד 2 ('סמך מלך בבל אל ירושלים'). 3 גם [...] הילאני: איוב טז 7. 4 נפרץ [...] דבירי: אמנם דברים אלו לא התרחשו בעשרה בטבת; החומות הובקעו ('נפרץ גדירי') בשבעה עשר בתמוז, והמקדש חרב ('נהרס דבירי') בתשעה באב; אך המצור שהתחיל בעשרה בטבת הוביל בהמשך לשני מאורעות אלו. והשווה תופעה דומה בקרובה 'אף סער ברוגז חר' לעשרה בטבת (אליצור [לעיל הערה 6], עמ' 118, טור 3, וראה בביאור שם, עמ' 122). ויהי [...] כינורי: איוב ל 31. **בצום העשירי:** הצום של החודש העשירי, הוא טבת; השווה: זכ' 19.

61 לפיוטים המופיעים גם בכתבי יד אחרים נוסף מדור של חילופי נוסח; כדי למנוע בלבול, הציגו כ"א, ב, ג מוסבים תמיד על שלושת כתבי היד העומדים במרכז המאמר, וכתבי היד הנוספים שמהם הובאו חילופי הנוסח ממוספרים החל מן האות ד. סוגריים מרובעים משמשים לציין השלמה; סוגריים מזווים משמשים בפתיחת ראשי תיבות וקיצורים; וסימן רפה מציין אות מסופקת. בבירור תופעות דקדוקיות בלשון הפייטנים יובאו הפניות לספרו של רנד: M. Rand.

5 דַת בְּכַתְּבֵי בְשִׁמוּנָה לְצָרֵי
וְהַחֲשֵׁךְ עָלַי אוֹרֵי וּמְאוֹרֵי
וַיְהִי לְאַבְל כִּינּוּרֵי

וְעַקְתִּי עֵת אֲדָרִי הוֹפְרַע
חֲלָתִי עֵת הַדְרִי נִקְרַע
10 טוֹב קִיּוּתִי וַיָּבֵא רַעַ

יּוֹם זֶה מִצְפּוֹן נִשְׁקָ[פָה] רָעָה
כָּבֵא אַרְיָה אַרְץ הַתְרוּעָה
לְהָרִים קוֹל בְּתִרוּעָה

מְשׁוֹשׁ כָּל הָאָרֶץ לְחַבֵּל
15 נוֹה נְגִיד לְשׁוֹם הַבֵּל
סִמְךָ מְלֶךְ בְּבָל

עוֹלְפָתִי בְּנוֹה חוֹדֵשׁ וְלִקְיָתִי
פּוֹלְצָתִי יוֹם אָנוּשׁ רְאִיתִי
צִדִּיק הוּא יִי כִי פִיהוּ מְרִיתִי

20 קָרָא שְׁנַת רְצוֹן לְהַעִירִי
רַם קָנָא לְאַרְצִי וְלַעִירִי
שׁוֹב שְׁבוּתִי תֹאִיר אוֹרֵי

* * *

5-6 דת [...] ומאורי: התורה (דת) נכתבה ביוונית עבור תלמי המלך (צ'רי) בשמונה בטבת; השווה מגילת תענית בתרא: 'בשמונה בטבת נכתבה תורה בימי תלמי המלך יוונית והחשך בא לעולם שלשה ימים' (אליצור, למה צמנו [לעיל הערה 2], עמ' 65). 7 ויהי [...] כינורי: איוב ל' 31. 8 אדרי הופרע: הופשט מעילי; להוראת התיבה 'אדר' כמעיל, כמו אדרת, השווה: מיכה ב, 8. והכוונה למוותו של עזרא הסופר שאירע בתשעה בטבת (והשווה לשונו של אבן אביתור בפירוטו הנוכח: 'חשף מעילי מעיל הוד וצפר [...] הוא עזרא הסופר' [אליצור (לעיל הערה 2), עמ' 103]). 9 חלתי: כמו 'חליתי', על דרך פועלי ע"ו. 10 טוב [...] רע: איוב ל' 26. 11 מצפון [...] רעה: על פי 'כי רעה נשקפה מצפון' (יר' ד' 1). 12 אריה: נבוכדנצר; השווה: 'נבוכדנצר נקרא אריה, שנאמר "עלה אריה מסבכו" (יר' ד' 7) (שמות רבה כט, ט). ארץ התרועעה: הלשון על פי יש' כד' 19. 13 להרים [...] בתרועה: יח' כא' 27. 14 משוש כל הארץ: ירושלים, על פי תה' מח' 3. לחבל: לייסורים וכאב. 15 נוה נגיד: ירושלים, מקום מושבו של דוד ('נגיד'; השווה: ש"מ"ב ה' 2). לשום הבל: לשים אותו להבל, להרוס אותו. 16 סמך [...] בבל: יח' כד' 2. 17 בזה חודש: חודש טבת. 18 יום אנוש: יום מוות; הביטוי על פי יר' יז' 16. 19 צדיק [...] מריתי: איכה א' 18. 20 קרא שנת רצון: על פי יש' סא' 2. להעירי: לניקוד השווה: יש' מא' 25; מה' 13. 21 רם: הקב"ה; השווה: תה' קיג' 4. קנא לארצי: השווה: 'ויקנא ה' לארצו' (יואל ב' 18).

תְּאִיר אֹרֵי / תְּבִיא בְּחִירֵי
 תְּגִדֹר גְּדִירֵי / תְּדְרוֹשׁ דְּבִירֵי
 תְּהַרְרֵי הֶרְרֵי / תְּוֹשִׁיעַ עֲדָרֵי
 תְּזַרִיחַ זְהָרֵי / תְּחַנְּךְ חֲדָרֵי
 5 תְּטַהֵר טוֹרֵי / תְּיַסֵּד יְקָרֵי
 תְּכַלִּיל כְּתָרֵי / תְּלַוֶּה לְחֻצֵירֵי
 תְּמַלֵּא מַחְסוֹרֵי / תְּנַיֵחַ נִיזוֹרֵי
 תְּסַכֵּים סִיבְרֵי / תְּעַלִּיץ עִירֵי
 תְּפַלִּיא פְּאָרֵי / תְּצַמִּית צָרֵי
 10 תְּקַצֵּץ קוֹשְׁרֵי / תְּרוֹמֵם הֶרְרֵי
 תְּשִׁיב שׁוֹמְרֵי / תְּשִׁית שׁוֹעֲרֵי
 תְּתִיר שִׁיבְרֵי / תְּמִיר צוֹם הָעֵשִׂירֵי

ככ>תוב> כה אמר יי <צבאות> צום <הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה
 לבית יהודה לששון ולשמחה ולמעדים טובים והאמת והשלום אהבו> (זכ' ח 19)
 ונ>אמר> וגנותי <על העיר הזאת להושיעה למעני ולמען דוד עבדי> (יש' לו 35)
 <ונאמר> כי נחם <יי ציון נחם כל חרבתי וישם מדברה כעדן וערבתה כגן יי ששון ושמחה
 ימצא בה תודה וקול זמרה> (יש' נא 3)
 <ברוך...>

1 בחירי: משיח בן דוד. 2 תגדור גדירי: תבנה ותתקן את חומות ירושלים. להוראה זו של השורש גד"ר השווה:
 'וגדרתי את פיציהן' (עמ' ט 11). דברי: בית המקדש. 3 עדרי: עם ישראל, המשולים לצאן. 4 חדרי:
 בית המקדש; השווה: "ואל חדר הורתי", זה בית המקדש' (מדרש לקח טוב, שה"ש ג 4 [מהדורת גראינון,
 עמ' 53]). 5 טורי: הר הבית (טור' בארמית פירושו הר). תיסד יקרי: על פי 'הנני יסד בציון אבן [...] פנת
 יקרת' (יש' כח 16). 6 תכליל: לשון הכתרה (להוראת השורש כל"ל כלשון כתר השווה בפיוט 'שמח משה':
 'כליל תפארת בראשו נתתה' (סידור רס"ג [לעיל הערה 1] עמ' קיב). תלוה לחצירי: תחזור לחצרות המקדש.
 7 תניח ניזורי: שים כתר על ראשו. 8 תסכים סיברי: תסכים לתקויותינו ותקיימן. תעליץ: תשמח. 9 תפליא
 פארי: תגדיל את פארנו, תן לנו פאר מופלא. 10 קושרי: אויבינו, הקושרים קשר נגדנו. 11 תשית שוערי:
 שים לנו שוער (שומר בפתח העיר), ואולי כוונתו לשוערי המקדש דווקא; השווה למשל: דה"א ט 21; דה"ב כג 19.
 12 תתיר שיברי: שחרר אותנו מצרותינו. תמיר צום העשירי: הפוך את הצום ליום שמחה, על פי הפסוק הסמוך.

2. הקינות בכ"י ב (לשבעה עשר בתמוז)

- ותְהִי | הָאֶמְתָּה נְעַדְרַת
 וְכַבֵּד עוֹל מַלְכוּת גְּבֵרַת
 בְּכֵן פְּלִילָה בְּאֶשְׁמוֹרֶת
 זְכָרָה נְגִינַת עוֹבְרַת
- 5 ותְהִי | גְּלֻמוּדָה וּשְׁכוּלָה
 וְאֶרְצָה לֹא בְּעוֹלָה
 דָּאֵת וְהִלְכָה בְּגוֹלָה
 יוֹם וְלֵיל עֵינֵיהָ לְגִאוּלָה
- ותְהִי | הוֹמָה בְּלֵב
 10 כִּיּוֹנָה מִתּוֹפֶפֶת עַל לֵב
 וְאוֹמְרַת [...] י בּוֹחֵן לֵב
 נִשְׁכַּחְתִּי כְּמַת מַלְב
- ותְהִי | זְרוּיָה בּוֹרְחַת
 וְצָרְעַת בְּבָנוֹת זוֹרְחַת
 15 חֲשׂוּבָה כְּטוֹמְאָת סַפְחַת
 וְכַאֲלֻמְנָה בְּדָד מוֹנַחַת

נוסח היסוד על פי כ"י ב. חילופי נוסח על פי כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 276.59 (טור 36 עד הסוף, מחוק מאוד, ד).

1 ותְהִי [...] נְעַדְרַת: יש' נט 15. 2 גְּבֵרַת: מלכות רומי, שהפכה לגברתה של כנסת ישראל. 3 בְּלֵילָה בְּאֶשְׁמוֹרֶת: השווה: 'קומי רני בליל לראש אשְׁמוֹרֶת' (איכה ב 19). 4 זְכָרָה נְגִינַת עוֹבְרַת: על פי 'אזכרה נגינתי בלילה' (תה' עז 6); ומשמעו כאן כנראה: כנסת ישראל זכרה את נגינותיה מימי קדם, שעתה עברו ונגזרו. 5 גְּלֻמוּדָה וּשְׁכוּלָה: על פי יש' מט 21. 6 וְאֶרְצָה לֹא בְּעוֹלָה: השווה: 'כי לך יקרא חפצי בה ולא רצך בעולה' (יש' סב 4). 7 דָּאֵת: צורה ארכאית במקום דָּאֵתָה; לדרך גזירה זו ראה: רנד, מבוא לדקדוק (לעיל הערה 61), עמ' 136-137. 8 הוֹמָה בְּלֵב: הלשון על פי יר' ד 19. 9 כִּיּוֹנָה [...] לֵב: הלשון על פי נח' ב 8. 10 בּוֹחֵן לֵב: פנייה לקב"ה; השווה למשל: יר' 2. 11 נִשְׁכַּחְתִּי [...] מַלְב: תה' לא 13. 12 זְרוּיָה: כנסת ישראל, הפזורה בקרב העמים; הכינוי על שם סופה, לאחר החורבן. 13-14 וְצָרְעַת [...] סַפְחַת: נאמר על בנות ירושלים בשעת החורבן: 'היו יוצאות לפניהם מקושטות כזונות והיה דוכוס רואה אחת מהן ונוטלה לו לאשה ומושיבה בקרונין שלו [...] מה עשה להן הקב"ה, ר' אלעזר אומר הלקם בצרעת, שנאמר 'וספח ה' את קדקד בנות ציון' (איכה ד 17) וכתוב 'ולשאת ולספחת ולבהרת' (וי' יד 56) (איכה ווטא כה [מהדורת בובר, עמ' 71]). וללשון 'זרח' אצל צרעת ראה: 'הצרעת זרחה במצחו' (דה"ב כו 19). 15 חֲשׂוּבָה וְכו': בשעת החורבן נחשבה כנסת ישראל כאדם הטמא בטומאת צרעת (ספחת היא אחד מסימני הצרעת על פי וי' יג 2). 16 וְכַאֲלֻמְנָה [...] מוֹנַחַת: על פי 'שבה בודד [...] היתה כאלמנה' (איכה א 1).

וּתְהִי | טוּמְאָתָה כְּקֶבֶר
נִתְּנָת מִשָּׁל וּשְׁנֵינָה לְכָל עוֹבֵר
יָהּ הַסְּגִיר טָפָה לְדַבֵּר
20 | וְקוֹנְנָה אֲנִי הַגִּבֵּר

וּתְהִי | כְּאֶלְמָנָה
קָרְיָה נְאֻמָּנָה
לְכֵן פֶּסוּ בְּעַלֵי אֲמוֹנָה
בְּשִׁלּוֹתָה עֲשֹׂתָה וְשִׁמְנָה

25 | וּתְהִי | מְלֵיאָה כְּחָשִׁים
וְצַר הַמוֹנָה הָאֵשִׁים
נְיוֹסְרוּ מִנָּה נְשִׁים
וְלַעֲגוּ וְשָׁחֲקוּ עֲלֶיהָ קִדְיִשִׁים

וּתְהִי | שְׁבִיעָה מְרוֹרִים
30 | לֹא שְׁמַעָה לְקוֹל מוֹרִים
עֵינָה בְּמַכַּת סִתְרִים
יּוֹשֵׁב בְּמַסְתְּרִים

וּתְהִי | פְּזוּרָה לְאַרְבַּע
בְּמֵאָסָה דָּת פְּתוּבָה בֶּאֱצַע

18 נתנת [...] עובר: עוברי דרך מלגלים עליה; השווה: איכה ב 15. 19 הסגיר וכו': ילדיה של כנסת ישראל ('טפה') הוכו במגפה; וללשון השווה: תה' עח 50. 20 אני הגבר: איכה ג 1. 21 כאלמנה: על פי איכה א 1. 22 קריה נאמנה: ירושלים, על פי יש' א 21, 26. 23 פסו: נעלמו. פסו בעלי אמונה: על פי 'משחרב בית המקדש [...] פסקו אנשי אמונה, שנאמר 'הושיעה ה' כי גמר חסיד [כי פסו אמונים מבני אדם]' (תה' יב 2) (משנה, סוטה ט, יב). ולצירוף 'בעלי אמונה' השווה למשל: מכילתא דר' ישמעאל, מסכתא דויהי ו (מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 115). 24 בשלוחה [...] ושמנה: ללשון השווה: 'שמנו עשתו' (יר' ה 28); ועניינו כנראה: בימי שלוה והצלחה שכחה כנסת ישראל את בוראה, על דרך 'שמנת עבית כשית ויטש אלוה עֲשֹׂהו' (דב' לב 15). 25 כחשים: שקרנים; לניקוד הצורה והוראתה ראה: יש' ל 9. 26 האשים: כמו 'השים', לשון שממה (להוראה זו ראה: יואל א 18 ובתרגום יונתן שם). 27 ניוסרו [...] נשים: הנשים לקחו מוסר, על פי 'ונסרו כל הנשים ולא תעשינה כנמתכנה' (יח' כג 48). 28 ולעגו ושחקו: השווה: 'ראוה צרים שחקו על משבתה' (איכה א 7). קדישים: טמאים, כלומר הגויים. 29 שביעה מרוורים: על פי איכה ג 15. 30 ללא: משום שלא. 31-32 עינה [...] במסתרים: הקב"ה ('יושב במסתרים', על פי תה' יז 12) עינה את ישראל במכת סתרים; לא ברור לאיזו מכה הכוונה, אולי למכות שספגה מאנשים שארבו לה בסתר. 33 לארבע: לארבע כנפות הארץ. 34 באצע: צ"ל בְּאֶצְבָּע. דת: התורה. 'דת' על פי דב' לג 2; 'כתובה באצבע' על פי שמ' לא 18.

35 צורה מְכַרָּה לְאַרְבַּע

וְעוֹנָה נִתְּבַע

וְתָהִי | קְצוּפָה בְּנֶשֶׁף

וְתַחֲלַל שְׂרִי נֶשֶׁף

רוֹטְשָׁה בְּקֶר וְגַם נֶשֶׁף

40 וְרַגְלֶיהָ יִתְנַגְּפוּ עַל הָרִי נֶשֶׁף

וְתָהִי | שְׁלִיָּה וְנִתְּפוּצָצָה

וְשְׁלוֹשׁ עֶשְׂרֵי פְּרָצוֹת נִפְרָצָה

שׁוֹדְדָה בְּכֻלָּהּ וְנִחְרָצָה

וְעוֹנָה לֹא נִרְצָה

45 וְתָהִי | תִּקְוֹתָהּ לְיָדְעִי

כְּחִילָה יוֹם שְׁבִיעִי

וְשֵׁשׁ צְרוֹת אֵירְעִי

בְּצוּם הָרְבִיעִי

* * *

36 ועונה] ועוונה ד' 38 ותחלל...נשף[...]. ריה בכשף ד' 39 רוטשה... נשף] מובא כאן נוסח אחר אך אי אפשר לפענחו ד' 40 יתנגפו] נו[...]. ד' 41 שליות] שליוה ד' 42 עשרי] עשרה ד' 44 נרצה] נירצה ד' 48 בצום] לפניו כתב בחדש ומחק ב בחדש ד'.

35 צורה: הקב"ה. לארבע: לארבע המלכויות. 38 ותחלל שרי נשף: השווה: 'חלל ממלכה ושריה' (איכה ב' 2; אך לא ברור מדוע דיבר הפייטן דווקא ב'שרי נשף'). 39 בקר וגם נשף: בוקר וערב. 40 ורגליה [...]. נשף: על פי 'בטרם יתנגפו רגליכם על הרי נשף' (יר' יג' 16). 41 ותהי שליוה ונתפוצצה: על פי 'ושלש עשרה פרצות היו שם שפרצום מלכי יון' (איוב טז 12). 42 ושלוש עשרי פרצות: בסורג שבמקדש, על פי 'ושלש עשרה פרצות היו שם שפרצום מלכי יון' (משנה, מידות ב, ג). 43 בכלה ונחרצה: הלשון על פי יש' י' 23. 44-45 ותהי תקותה [...]. שביעי: כנסת ישראל המשיכה לקוות להצלה מידי הקב"ה ('ידעי'), בעוד היא מחללת את השבת. ולחילול השבת בשעת החורבן השווה: 'שכח ה' בציון מועד ושבת' (איכה ב' 6) ומדרשו בלקח טוב: 'בשעת חרבן הבית לא היה להם כח לשמור לא מועד ולא שבת' (מהדורת גראינוף, עמ' 33). אך ייתכן שיש כאן שיבוש, ושצ"ל: 'לְיָדְעִי' במקום 'לידעי', ופירוש הטור: תקוותה לטוב הפכה לה לרעה. 47 ושש צרות אירעי: המספר 'שש' כאן תמוה, שכן על פי המשנה (תענית ד, ו) אירעו ביום זה חמש צרות, אך לא נראה שזהו שיבוש, שכן המספר שש חוזר בכ"י ד' וגם בקינה הקלירית 'אהלי איכה' (ראה: אליצור, למה צמנו [לעיל הערה 2], עמ' 19). ייתכן שעמדה לפני הפייטן דרשה על הפסוק 'בשש צרות יצילך' (איוב ה' 19) לעניין שבעה עשר בתמוז. ואולי הצרה השישית הייתה 'ביטול הקרבנות', הנמנה כצרה נוספת בגרסה אחת של מגילת תענית בתרא (אליצור [שם], עמ' 154, סוף הערה 21). 48 בצום הרביעי: בצום של החורש הרביעי, הוא תמוז; השווה: זכ' ח' 19.

- עוֹנֵינוּ | אֲרוֹפִים וְגִבּוֹהִים
בְּבִטּוֹתֵינוּ בְּסִין קוֹם עֲשֵׂה לָנוּ אֱלֹהִים
גִּרְמוּ לְשִׁבְרֵךְ לוחות מַעֲשֵׂה אֱלֹהִים
חֲטָאנוּ בְּאֵלֶהָ וְלִקְיָנוּ בְּכָל אֵלֶה
- 5 עוֹנֵינוּ | דִּיכָאוּ דוֹר הַמְדַבֵּר בְּחֻלְף
בְּהוֹצִיאָנוּ דִּיבַת הָאָרֶץ בְּסֻלְף
וְסַפְנוּ בְּמַדְבַּר שֵׁשׁ מֵאוֹת אֶלֶף
חֲטָאנוּ בְּאֵלֶהָ <ה> וְלִקְיָנוּ <ב> <ל> אֶלֶה <ה>
- עוֹנֵינוּ | זִירוּ עֲשֵׂרֶת הַשְּׁבֻטִים בְּכָל מַעְגְלִים
10 בחבקים שְׁנֵי [ע] גְּלִים
טִילְטָנוּ עַד לְחֻלְחָל וְחָבַר הָיִוֹת גּוֹלִים
חֲטָאנוּ בְּאֵלֶהָ וְלִקְיָנוּ בְּכָל אֵלֶה <

נוסח היסוד על פי כ"ב. ב. חילופי נוסח באים על פי שלושת קטעי הגניזה הנוספים המחזיקים העתקות של פיוט זה, ועל פי מבחר של מחזורים קדומים כמנהג רומא, שהפיוט מופיע בהם בקינות לתשעה באב. ואלו סימני קטעי הגניזה: כ"י ג'זו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2170.27 (טורים 7–19, עם פזמון אחר [תנו לי דברי...]), ובלו מילת הקבע הפותחת 'עוֹנֵינוּ', ומחרוזותיו משולבות במחרוזות הפיוט 'אמתי בסיני', ד; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 240.31 (טורים 2–19, לקוי מאוד, ח); כ"י ז'נבה, ספריית האוניברסיטה 93 (טורים 1–9, ז). ואלו סימני כתבי היד של מחזור רומא: כ"י רומא, קונטננה 3066 (המאה השלוש עשרה – הארבע עשרה, ז); כ"י פדואה, סמינר ויסקוויל 548 (המאה הארבע עשרה, ח); כ"י פרמה, פלטינה 2884 (דה רוסו 62; ריצ'לר 909; המאה הארבע עשרה, ט); כ"י אוקספורד, בודליאנה, Mich. Add. 64 (נויבאואר 1064; המאה הארבע עשרה, י); כ"י רומא, קונטננה 2862 (המאה הארבע עשרה, כ); כ"י רומא, קונטננה 2903 (המאה הארבע עשרה, לז); כ"י פרמה, פלטינה 2582 (דה רוסו 1358; ריצ'לר 906; המאה הארבע עשרה, מ); כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית Neof. 9 (המאה הארבע עשרה, נ1).

1 עוֹנֵינוּ עוֹנֵינוּ וכן בכל מקום זכמ ארוכים] ארוכים ורחבים וחטיכלמנ וגבוהים] ליתא י 2 בסין] ליתא וחטיכלמנ 3 לישבר ח לוחות] לחות ה שני לוחות אבנים ט מעשה] כתובים באצבע ט 5 בחלף] בסלף הוחטיכלמנ 6 בהוציאנו] בהוציאם וחטיכלמנ דיבת] דבתו בסלף] בחלף וחטיכלמנ 7 וספנו] וספנו וחטיכלמנ שש] שלש מ 9 זירו] זרו מ עשרת השבטים] [..] מועק ב[.]. 10 בחבקים שני] בחבקינו לשני דוחטיכלמנ בחמדנו להשתחות לשניה 11 טילטנו] טולטלנו דוחטיכלמנ עד] ליתא ד וחבור] וחבור ונהר גוון ד

2–3 מעשה העגל גרם לשבירת הלוחות. 2 בבטותינו: באמרנו. הצורה נגזרה מן השורש בט"א על דרך גזרת ל"ה; לתופעה זו ראה: רנד, מבוא לדקדוק (לעיל הערה 61), עמ' 134–135. קום [...] אלהים: שמ' לב 1. 3 גרמו לישבר וכו': על פי שמ' לב 19. לוחות מעשה אלהים: שמ' לב 16. וגרסת כ"י ט (כתובים באצבע אלהים) על פי שמ' לא 18. 5–6 אנשי דור המדבר מתו בשל חטא המרגלים (במ' לב 10–13). 5 בחלף: כנראה לשון מוות ואבדון, על שום שחלפו מן העולם; השווה: 'כל בני חלוף' (מש' לא 8). ורוב כתבי היד גרסו כאן 'פְּסֻלְף', כלומר בשל דרכם המסולפת או בשל הדברים המסולפים שאמרו. 6 בהוציאנו דיבת הארץ: במ' יג 32. בסלף: הדברים נאמרו בסילוף, כלומר בשקר. רוב כתבי היד גרסו כאן 'פְּחֻלְף', אולי על שום שהחליפו את האמת בדברי שקר. 7 וספנו: מתנו. 9 עוֹנֵינוּ זִירוּ: העונות פִּירוּוֹתם בגלות, כלומר גרמו לפיורם. בכל מעגלים: בכל דרכים, כלומר לכל הרוחות. 10 בחבקים: נראה שצ"ל: 'בְּחַבְּקֵינוּ', כמו במקבילות. שני עגלים: שני עגלי הזהב שעשה ירבעם; ראה: מל"א יב 28; מל"ב יז 16. 11 טִילְטָנוּ: יש לגרוס 'סֻלְטָלְנוּ' כמקבילות. עד לחלח וחבור: תיאור של גלות אשור; השווה: 'יביאם לחלח וחבור' (דה"א ה 26; ו'נהר גוון', הנוכר בגרסת כ"י ד, מוזכר גם הוא בהמשך הפסוק).

עֲוֹנֵינוּ | יִגְעֻנוּ הַיּוֹת בּוֹשִׁים וְחַפּוּרִים
 בַּכֶּהֱן וְנָבִיא אֲשֶׁר הִרְגָנוּ בְּיוֹם כִּיפּוּרִים
 15 לְכֵן עַל דְּמוֹ נִשְׁחַטוּ שְׁמוֹנִים אֲלֶף סְפוּרִים
 חֵטְאֵנוּ בְּאֵלֶה וְלִקְיָנוּ בְּכָל אֱלֹהִים

עֲוֹנֵינוּ | מִיִּלְאוּ חוּצוֹת יְרוּשָׁלַיִם חֲלָלִים
 בְּנִאֲצוֹת אֲשֶׁר הָרַבִּינוּ לְכַרְזֵעַ לְבַעֲלִים
 סוּגְרָנוּ לְכָבֵל בְּחֻבְלִים
 20 חֵטְאֵנוּ בְּאֵלֶה וְלִקְיָנוּ בְּכָל אֱלֹהִים

עֲוֹנֵינוּ | עֵינּוּנוּ בְּאֵין מָנוֹס
 בְּפֶשַׁע וְעוֹן אֲשֶׁר הִרְבִּינוּ לַכַּעוֹס
 צִימָתוֹנוּ לְהִימָסֵר בְּיַד אֲדָרְיָנוֹס
 חֵטְאֵנוּ בְּאֵלֶה וְלִקְיָנוּ בְּכָל אֱלֹהִים

25 עֲוֹנֵינוּ | קִשּׁוֹ וְעֲצָמוֹ עַד שָׁמַי עֲלִיּוֹת
 בְּרֶשַׁעֵינוּ הִרְעִישׁ יְסוּדֵי תַחְתִּיּוֹת
 שׁוֹפְכּוֹ אֲבָנֵי קוֹדֶשׁ וּבִתֵּי כְּנִיסִיּוֹת
 חֵטְאֵנוּ בְּאֵלֶה וְלִקְיָנוּ בְּכָל אֱלֹהִים

13 יגענו] יגענו הזמנ (חפורים) ונחפורים דחטיכלמנ 14 אשר הרגנו] הרגו ד כיפורים] הכיפורים דחלמנ
 15 לכן על] ליתא ד נשחטו] נישחטו ד שמונים] שמונים ל ספורים] בחורים ה סופרים דחטיכלמנ 17 מילאן] מלאו
 דחינ ירושלים] ירושלם חטיכלמנ 18 בנאצות] בנאצות ד בניאצות זטיל אשר הרבינו] ליתא ד הרבינו] [ע]שינו
 ה עשינו דחטיכלמנ לבעלים] נמחק בידי הצנורה ל 19 סוגרנו לבבל] סוגרו ונימשכו לששך ד בחבלים] בחללים ט
 21 עינונו] ענונו ח 22 ועון] ליתא דחטיכלמנ אשר] ליתא ח לכעוס] לכנוס זטכלמנ 23 צימתנו] צומתנו דחטיכלמנ
 צומתו ט צימתנו מ להימסר] להמסר חכלנ 24 אדרינוס] אדרינוס זטיכ אדרינוס מ נמחק בידי הצנורה ל 25 עד]
 המילה נכפלה ח שמי] ליתא דחטיכלמנ 26 ברשעינו] ברשע אשר בבצעינו דחטיכלמנ הרעיש] נכתב הרעיס ותוקן ז
 27 קודש] בית המקדש דחטיכלמנ כניסיות] כניסיות דחטיכלמנ

14 בכהן ונביא וכו': על פי 'אם זהרג במקדש אדני פהן ונביא' (איכה ב 20), שנדרש על הריגת זכריה בן יהוידע
 ביום הכיפורים. ראה: איכה רבה ב, כ (מהדורת בובר, דף סא ע"א). 15 נשחטו שמונים אלף ספורים: השווה:
 'אמ' ר' יוחנן שמונים אלף פירחי כהונה נהרגו על דמו שלזכריה' (ירושלמי, תענית ד, ו [סט ע"א; טור 735,
 שו"ג 32–33]). כ"ה גרס כאן 'בחורים', ואכן בכמה מסורות מדרשיות נזכרה הריגת 'בחורים ובתולות' יחד עם פרחי
 הכהונה; השווה למשל: איכה רבה, פתיחתא כג (מהדורת בובר, דף יא ע"א). אך רוב כתבי היד גרסו כאן 'סופרים',
 והוא מוסב כנראה על פרחי הכהונה, ששימשו כמלמדים. ואולי הגרסה שבכתב היד שלנו ('ספורים') היא שיבוש
 של גרסה זו. 17 מילאו חוצות וכו': לתיאור זה השווה: 'שכבו לארץ חוצות נער ווקן בתולתי ובחורי נפלו בחרב'
 (איכה ב 21). 22 לכעוס: התייבה אינה מתאימה לחרוז (אף על פי שנרשמה גם בכמה מן המקבילות), ויש לגרוס
 'לכנוס' במקבילות האחרות, כלומר לאסוף. 26 הרעיש: אין נושא לפועל, וכנראה הנושא הסמוי הוא הקב"ה.
 כתבי היד האירופיים גרסו בתחילת הטור 'ברשע אשר בבצעינו', ולפי זאת הרשע הוא שהרעיש את היסודות.
 27 שופכו אבני קודש: על פי איכה ד 1.

עוֹנֵינוּ | תִּקְפוּ וְעֲצְמוּ בְּתִקְיָה
 30 בְּתַעֲבִינוּ אֲשֶׁר כָּבֵד בְּחַרְפָּה
 תוֹעֵת עֵנּוּ בְּחָרֵב וּבְרָעַב וּבְמַגִּיפָה
 חָטְ-אֲנוּ בְּאֵלֶּה וְלִקְיִנוּ בְּכָל אֵלֶּה <

* * *

אֲמַרְתִּי בְּסִינִי | אֲנֹכִי הוּא
 וְהִמָּה בְּצִיּוֹן | כִּיחֹשׁוּ וַיֹּאמְרוּ לֹא הוּא

אֲמַרְתִּי בְּסִינִי | לֹא יִהְיֶה לְךָ אֱלֹהִים אַחֲרָיִם עַל פְּנֵי
 וְהִמָּה בְּצִיּוֹן | הֶעֱמִידוּ צְלָם לְפָנָי

5 אֲמַרְתִּי בְּסִינִי | לֹא תִשָּׂא לְשׂוֹן אֶת שֵׁם
 וְהִמָּה בְּצִיּוֹן | חִילְלוּ אֶת הַשֵּׁם

אֲמַרְתִּי [בְּסִינִי] | זְכוֹר אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת
 וְהִמָּה בְּצִיּוֹן | דוֹרְכִים גִּיתוֹת בְּשַׁבָּת

29 ועצמו] ליתא וחטיכלמנ [30 תעבינו] בתבלינו וחטיכלמנ תבלינו ט בחרפה] חרפה ט 31 תועתענו] תועבנו יל בחרב... ובמגיפה] ברעב בגלות ובמגפה זכ ברעב ובגלות ובמגפה טילמ ברעב בגלות ובחרפה ח ברעב ובגלות ובחרפה ג.

29 תקפו [...] בתקיפה: גברו ורבו בעצמה. 30 תעבינו: הצורה נגזרה מן השם תעב, דהיינו בתועבה שלנו. והשווה גרסת כ"ז: ז' 'בתבלנו', במעשי הוימה שלנו (הצורה נגזרה מן השם תבל; ראה: וי' יח 23; כ 12). כבד: החמיר.

נוסח היסוד: כ"ז ב. מוקרות נוספים: כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 6H6.2 (טורים 9–20, ד); כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2147.36 + ENA 2159.9 (טורים 1–12, ה); כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2170.27 (טורים 5–10, ומחירוותיו משולבות במחירוות הפיוט 'עונינו ארוכים וגבוהים', ו); כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H14.7 (כולו, ז); כ"י בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, אוסף קאופמן 384 (כולו, חתוך באופן אנכי, ח); כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 101.64 (טורים 3–20, ט) [מילות הקבע 'הם בציון' מחליפות את מילות הקבע 'המה בציון' ברוב המקרים]; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 132.60 (טורים 6–1, י); כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 276.80 + T-S NS 235.148 (כולו, כ); כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 276.164 (כולו, ל). בחלק מן המקורות רשום בין המחירוות פזמון: 'אוי מעונינו אוי מפשעינו אוי נא לנו כי חטאנו' (ח); 'תנו לי דברי / עשרת מאמרי / בני ירע בחורי / עמוסי נצורי', (ו, ז, ח, ט); 'עשרת הדברים בטלו / ולא רבע טולטלו / אבותינו חטאו ואינם / אנתנו עונותיהם סבלנו' (ט, י); 'על זה היה דן [ה] לבנו על אלה [תשכו עינינו]' (ט בגיליון).

2 בציון] בציון ביי' [לא] לוי 3 פני פניי ט 4 לפניי לפני יל לפנים לפניי ט העמידו צלם לפניי עין ואבן המליכו לפניי חכ 5 את] ליתא חוטט 6 חיללן] ניצאו וחללו זכ חללו י את] קדושת הל 8 דורכים] דרכו הכל גיתות] גתות זכ אחרינו רשומה מילה לא קריאה ט

מיוסד על עשרת הדיברות (שמ' כ 2–14). 2 כיחשו [...] הוא: על פי יר' ה 12. 4 העמידו צלם: כנראה כוונתו לפסל האשרה שהעמיד מנשה במקדש (מל"ב כא 7). 8 דורכים [...] בשבת: נחמ' יג 15.

אִמְרָתִי בְּסִינִי | כְּבֹד [אָב] וְאֵם
10 וְהִמָּה בְּצִיּוֹן | בֶּן מְנַבֵּל אָב וּבֵת קָמָה בְּאֵם

אִמְרָתִי בְּסִינִי | לֹא תִרְצַח וְתִשְׁפּוֹךְ דָּמִים
וְהִמָּה בְּצִיּוֹן | יְדִיהֶם מְלֵאוּ דָּמִים

אִמְרָתִי בְּסִינִי | לֹא תִנְאַף בְּנְאוֹפִים
וְהִמָּה בְּצִיּוֹן | כּוֹלֵם מְנַאֲפִים

אִמְרָתִי בְּסִינִי | לֹא תִגְנוֹב וְתִחְלֹק עִם גְּנָבִים
וְהִמָּה בְּצִיּוֹן | סוֹרְרִים וְחֻבְרֵי גְנָבִים

אִמְרָתִי בְּסִינִי | לֹא תַעֲנֶה בְּרַעַךְ עַד שֶׁקָּר
וְהִמָּה בְּצִיּוֹן | כִּי קָמוּ בֵּי עַדֵי שֶׁקָּר

אִמְרָתִי בְּסִינִי | לֹא תַחְמוֹד שְׂדוֹת וּבָתִּים
20 וְהִמָּה בְּצִיּוֹן | ח[מֵד]וּ שְׂדוֹת וְגִזְלוּ בָתִּים

וּבְכֵן אַתָּה צְדִיק עַל כָּל הַבָּא עָלֵינוּ [כִּי אַ]מֶת עֲשִׂיתָה וְאַנְחֵנוּ הִרְשַׁעְנוּ

* * *

אַתָּה | אוֹמֵר וְעוֹשֶׂה וְאֵין מִי יֹאמֵר לָךְ מַה תַּעֲשֶׂה
בְּגִנּוֹן וּמְחֹסָה אַהֲבָה עַל כָּל פֶּשַׁע תִּכְסֶּה

אַתָּה | גְּזוֹרְתָה הַמְּבַעֵיר אֶת הַבְּעֵרָה יְשׁוּלָם
דְּבַרְתָּה וְעֲשִׂיתָה עַת לָךְ לְשׁוּלָם

9 [אב:] אב החוטבל ליתא בו 10 [בן] כבן ו ובת קמה באם] ואם ו בן... באם] חקלו אב ואם דהזכ היקלו אב ואם ל 13 בנאופים] בנאופים ד בניאופים זח כמנאפים כל 14 כולם] כי כולם זכ כלם ח מנאפים] ורע[...]. וכלם ל 15 ותחלוק עם גנבים] כגנבים טל 16 סוררים] ליתא דזטכ כלם ל שרים[...]. ח וחברי] חברי דטכל 17 ברעך] ברעך ל ברעך עד] עדות זכ ע[ד]ת ד עדות ט 18 כ[ליתא דזכ עדי] עדיי ד 19 שדות ובתים] ותגול כל דז ותגול בתים כל 20 ח[מד]ו] חמדו דזטכל שדות] בתים ח בתים] כל דז 21 ובכן... הרשענו] ולא אחד מהם קיים דבר אחד מהם ד ליתא זטכל.

9 [אב:] המעתיק דיילג על תיבה זו, אך זהו שיבוש גלוי, והתיבה קיימת כמעט בכל עדי הגוסס האחרים. 10 בן [...]. באם: מ' 61. חלק מכתבי היד גרסו כאן: 'הקלו אב ואם', על פי יח' כב 7. 12 ידיהם מלאו דמים: יש' א' 15. 14 כולם מנאפים: יר' ט' 1; ה' 4. 16 ותחלוק עם גנבים: על פי 'חולק עם גנב שונא נפשו' (מש' כט 24). 16 סוררים וחברי גנבים: יש' א' 23. 18 כ[...]. שקר: תה' כז 12. 20 ח[מד]ו] [...]. בתים: מ' ב' 2.

1 אין... תעשה: על פי מ' יאמר אליו מה תעשה' (איוב ט 12). 2 בגנון: בהגנה, כדי להגן עלינו. אהבה [...]. תכסה: על פי 'על כל פשעים תכסה אהבה' (מש' י 12). 3 המבעיר [...]. ישלם: על פי 'שלם ישלם המבער את הבערה' (שמ' כב 5). 4 על לך לשלם: עכשיו עליך לגאול את ירושלים, מאחר שאתה הצת אותה באש בבחינת 'המבעיר את הבערה'; השווה: 'אמר הקדוש ברוך הוא עלי לנחם את ירושלים שכך כתבתי "שלם ישלם המבעיר

5 אַתָּה | הַפְּקִדְתָּהּ שׁוֹפֵךְ דָּם יִכְסֶה
וְאֵיךְ שׁוֹפֵךְ דְּמֵינוּ כְּמִים וְאֵין קוֹבֵר וְאֵין מְכַסֶּה

אַתָּה | זְכַרְךָ וְשִׁמְךָ מֵאַרְיֵה אֶף
חֲשַׁבְתָּהּ לְקַצֵּר אֶף וְשִׁפְכֵתָּ חֲרוֹן אֶף

אַתָּה | טוֹבְךָ מְקַדֵּים רַחֲמִים לְרוּגְזוֹ
10 יַעֲצָתָהּ לְשַׁחַת בְּיַד צַר בְּיוֹם רוּגְזוֹ

אַתָּה | כְּתַבְתָּהּ לֹא תִקַּח הָאֵם עַל הַבָּנִים
לִי אֵיךְ רִישׁוֹתָהּ אִם עַל בָּנִים

אַתָּה | מִיִּלְלָתָהּ אוֹתוֹ וְאֵת בְּנוֹ לֹא תִשְׁחַטוּ בְּיוֹם אֶחָד
נְבִיא וְכֹהֵן נִשְׁחַטוּ בְּיוֹם אֶחָד

15 אַתָּה | שְׁהִדוּתְךָ שׁוֹמִיעַ תְּפִילָּה
עַנְן אֵיךְ סְכוּתָהּ מֵעֲבוֹר תְּפִילָּה

אַתָּה | פִּירְשֵׁתָהּ לֹא תִקּוֹם וְלֹא תִטּוֹר
צְדָקָתְךָ תּוֹדִיעַ כִּי לֹא לְעוֹלָם תִּטּוֹר

אַתָּה | קִנּוּא וְנוֹקֵם וְשִׁמְךָ צַח [וְ]אֲדוֹם
20 רִישׁוֹם עָרוּ וְזָכוּר יֵי [לְ]בָנָי אֲדוֹם

את הבערה", אני היצתיה באש [...] אני מנחם אותה' (פסיקתא רבתי ל' [מהדורת איש-שלום, דף קמא ע"ב]).
5 הפקדתה: כמו: פיקדת, ציווית. שופך דם יכסה: על פי 'ושפך את דמו וכסרו בעפר' (וי' יז 13, ומוסב שם על שחיטת חיות ועופות). 6 ואיך [...] קובר: על פי 'שפכו דמם כמים סביבות ירושלים ואין קובר' (תה' עט 3).
7 שמך מאריך אף: על פי 'למען שמי אאריך אפי' (יש' מח 9). 8 לקצר אף: לפעול בחוסר סבלנות. ושפכת חרון אף: על פי איכה ד 11. 9 טובך וכו': טובך הוא שאתה מקדים רחמים לרוגז. תיאור זה עולה כבר בפיוטו של ינאי 'אהוזה ביד מדת משפט' (מחזור לימים הנוראים לפי מנהג בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 415; על פי פירוש המהדיר שם, העניין מוסב על כך שמידת 'רחום' קודמת למידת 'נקה לא ינקה' בשמ' ל ד 6). 10 יעצתה: החלטת. 11 לא [...] הבנים: דב' כב 6, ומוסב שם על מצוות שילוח הקן. 12 רישתה [...] בנים: על פי 'אם על בנים רטשה' (הו' י 14). 13 מיללתה: אמרת. אותו [...] אחד: וי' כב 28, ומוסב שם על שחיטת בהמות וצאן. 14 נביא [...] אחד: על פי 'אם יהרג במקדש אדני כהן ונביא' (איכה ב 20; על פי המסורת המדרשית מדובר כאן באדם אחד, זכריה בן יהוידע הכהן, שהיה גם נביא וגם כהן; השווה למשל: איכה רבה ב, כ [מהדורת בובר, דף סא ע"א]). 15 שהדוּתך [...] תפילה: התחביר קשה, ואולי עניינו: עדותך היא שאתה שומע תפילה, כלומר העדת ואמרת שתשמע תפילת עמך. 16 ענן [...] תפילה: על פי איכה ג 44. 17 פירשתה: ביארת לנו, אמרת לנו. לא [...] תטור: וי' יט 18. 18 לא לעולם תטור: על פי תה' קג 9. 19 קנאו ונוקם: נח' א 2. צח [ו]אדום: שה"ש ה 10; אדום מסמל את פעולות הנקם של הקב"ה, על פי 'מי זה בא מאדום חמוץ בגדים [...] מדוע אדם ללבושך [...] כי יום נקם בלב' (יש' סג 4-1), ומדרשו בפסיקתא דרב כהנא: 'כש'פירע מאדום ילבש לבוש אדום' (נספחים, שוש אשיש [מהדורת מנדלבוים, עמ' 469]). 20 רישום: עניינו כאן כנראה: דבר שנרשם ונטבע לדורות; ופירוש הטורים: זכור ה' את חורבן המקדש, שרושמו ניכר עד

אָתָּה | שׁוֹעֲתֶם מְהֵרָה תַעֲנֶנָּה
תֵּל אֲשֶׁר הִרְסִיתָ אֹתָהּ תִּבְנֶנָּה

כי ניחם יי ציון ניחם כל חרבותיה וישם מדברה כעדן וערותה כגן יי ששון ושמחה ימצא [בה
תו] דה וקול זמרה (יש' נא 3)
בונה ירושלים [יי] נדחי ישראל יכנס (תה' קמז 2)
שם מצמיח (!) קרן לדויד ערכתני נר למשיחי (תה' קלב 17)
ב אלהי דויד בונה ירוש' לים <

3. הקינות בכ"ג (לשבעה עשר בתמוז)

[א..] נְזִירֵי הוֹסֵר

בְּיִסּוּרִים לְהַתִּיֵּסֶר

בְּתַמוּז בְּשִׁבְעָ[ה] עֶשֶׂר

גָּבְרוּ עָלַי יְגוֹנוֹת לְהַשְׁמִיד

5 דְּבַקּוֹ וְאֶבְקוֹ לְהַצְמִיד

וּבּוֹ בְּטַל הַתְּמִיד

הָעִיר רִבְתִּי אֶל הַסְּעִיר

וּמִצְפוֹן שִׁדְד עָלַיָּה הִיעִיר

וּתְבַקַּע הָעִיר

10 יָד יָדוֹ עָלַי כְּגִבְרָה

חֲלַל מַפְנֵינִים יִקְרָה

וְשָׂרָף אֶת הַתּוֹרָה

טוֹרֵף נָתַן עֲמִי לְמֵאֲכָל

יָהֵר וַיְעִזּוּ וַיִּיכַל

15 וְהָעֲמִיד צָלַם בְּהִיכָל

כְּבוֹד מִהִיכָל בְּנִסְעִיהוּ

לְמָרוֹם קָדְשׁוֹ בְּהַגְבִּיהוּ

וַיִּקְרָא בַּיּוֹם הַהוּא

25 צווחה] נכתב[...].הה ותוקן בין השיטין 29 כבאר] כ' תלויה.

הפיוט מיוסד על הדברים שאירעו בשבעה עשר בתמוז, על פי משנה, תענית ד, ו (ארבעת הדברים הקשורים לתקופת המקדש נזכרים בפירוש בטורים 4-15; שבירת הלוחות איננה נזכרת בפירוש, אך נראה שהיא נרמזת במחזורות הראשונה; ראה בביאור לטור 1). 1 נזירי הוסר: הטור לקוי, אך ייתכן שהפייטן רמז לכתרים שהוסרו מראשי בני ישראל בשעת שבירת הלוחות בשבעה עשר בתמוז; ראה למשל: "ויתנצלו בני ישראל את עדים" (שמ' לג 6), ר' חנין דציפורין אמר עטרה שנתן בראשם' (שמות רבה מה, ב). 5 דבקו ואבקו להצמיד: היגונות דבקו בי והוצמדו לי (גם השורש אב"ק עניינו דבק וחבק, על פי הארמית; השווה למשל: 'בתר דאביקו ביה' [בבלי, סנהדרין סג ע"ב]). לשימוש מטפורי זה של דב"ק ראה למשל: 'פן תדבקני הרעה' (בר' יט 19). 7 העיר רבתי: ירושלים, על פי 'העיר רבתי עם' (איכה א 1). 8 שדד: נבוכדנצר. 9 ותבקע העיר: מל"ב כה 4; יר' נב 7. 10 זד: אפוסטמוס (על פי המשנה בתענית: 'שָׂרָף אפוסטמוס את התורה'). 11 מפנינים יקרה: התורה, על פי מש' ג 15. 13 טורף: גם כינוי זה מוסב כנראה על אפוסטמוס, שהעמיד את הצלם בהיכל, על פי המשנה בתענית. נתן עמי למאכל: הרג אותם והשאיר אותם למאכל לעוף ולבהמה, על דרך יר' 33 וכיצא בו. 14 יחר: התגאה. ויעז: התחזק, אור כוח. המשך הביאור 16-17 כבוד [...]. בהגביהו: כנראה בשעת החורבן נסע כבוד ה' מן ההיכל, שכן הקב"ה נטל את כבודו והגביה אותו לשמים (מרום קדשו', על פי תה' קב 20). ללשון 'נסע' אצל 'כבוד' ראה: 'מלך שנסע כבודו ממקום למקום' (מדרש אלפא ביתא, מהדורת ש"א ורטהימר, בתי מדרשות, ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' תכו). 18 ויקרא ביום ההוא: על פי יש' כב 12 (והמשך הפסוק מובא בטורים 21 ו-24).

מגלה כתב בספד
 20 נהי נהיה לכל סופד
 לבכי ולמספד

ששון וגיל נפסק
 עינוי נקבע לא יפסק
 ולקרחה ולחגור שק

25 פנים קדרו ורבתה צווחה
 צרות באות מאין מנוחה
 ערבה כל שמחה

קול נהי נשמע בארץ
 רעים כבאו חק הארץ
 30 גלה משוש כל הארץ

שובה כאז שבתינו
 תוסיף יד לקנותינו
 תחדש כקדם ימינו

* * *

19 מגלה כתב: ירמיה כתב מגילת איכה. בספד: בבל. 20 נהי נהיה: סמיכות נרדפים; ומקור הביטוי במיכה ב 4. 21 לבכי ולמספד: יש' כב 12. 24 ולקרחה ולחגור שק: יש' כב 12. 27 ערבה כל שמחה: יש' כד 11; וייתכן שהתחלת הפסוק ('צווחה על היין בחוצות') נרמזה בביטוי 'ורבתה צווחה' בטור 25 לעיל. 28 קול [...] בארץ: על פי 'כי קול נהי נשמע מציון' (יר' ט 18). 29 רעים: אנשים רעים; השווה: 'מכרתי את הארץ ביד רעים' (יח' ל 12). חק: כנראה שיבוש, שכן מתבקש כאן פועל של קינה ואבל או של הרס ואבדון, כגון חִשְׁקָה או חִרְבָה. 30 גלה [...] הארץ: על פי יש' כד 11 (שצוטט גם לעיל בטור 27). 32 תוסיף יד לקנותינו: על פי יש' יא 11. 33 תחדש [...] ימינו: על פי איכה ה 21.

תְּבַשֵּׁר נַחְמוֹת בְּצִיּוֹן
 שְׁבִתִי לִירוּשָׁלַם וּלְצִיּוֹן
 רְצִיטִי עֹנָה בְּרְצִיּוֹן
 קִבְּלָה מִיַּד כְּפָלִים לְמִרְיוֹן
 אֶתָּה תִקְוֶם תִּרְחַם צִיּוֹן 5

צָרִיד לְאֵבֶד בְּצִיּוֹן
 פְּזוּרִים לְאַסּוֹף כְּפִצִּיּוֹן
 עוֹד לֹא יֵאָמֵר נְהִי וְהִגִּיּוֹן
 שִׁישִׁי וְשִׁמְחִי יִשְׁמַע בְּהִגִּיּוֹן
 אַתָּה וּגּו'

נִכּוֹן יִהְיֶה עֲלִיּוֹן 10
 מְקוֹם עוֹז חֲבִיּוֹן
 לְנִצָּח לֹא יִשְׁכַּח אֲבִיּוֹן
 כְּקֶדֶם לְהִשִּׁיבוֹ בְּרְצִיּוֹן
 אַתָּה וּגּו'

יֵיאָמֵר לֹלֵא יִכְלֶה נְקִיּוֹן
 טְהִרְתָּ מְנַגַּע וּפִסְיּוֹן 15
 חוֹלַת אֶהְבֵּת רְעִיּוֹן
 זְכוּר וּרְפֵא מִתְעִיּוֹן
 וְתִשִּׁיב שְׁבוֹת צִיּוֹן
 הַנִּיתָן לְלַעַג וּבִזְיוֹן

3 רציתי* נכתב רצתי ותוקן.

1 בצביון: ברצון, בחפץ (לשון חז"ל). 2 שבתי [...] ולציון: השווה: זכ' א' 16; ח' 3. 3-4 רציתי [...] כפלים: על פי 'דברו על לב ירושלם [...] כי נרצה עונה [...] כי לקחה מיד ה' כפלים בכל חטאתיה' (יש' מ' 2). ברציון: ברצון. למריון: בשל מריה, התמרדותה. 5 אתה [...] ציון: תה' קב' 14. 6 בצחיון: ביושב; הצורה נגזרה כנראה מן התיבה צִיָּה, המוסבת על ארצות מדבר. 7 כפציון: כמו שאמרת והבטחת (מלשון 'פוצה פה'). 8 והגיון: לשון קינה; השווה: 'קנים והגה והי' (יח' ב' 10). 9 שישי [...] ישמעע: על פי יר' לג' 10-11. 10 נכון יהיה: השווה: 'נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים' (יש' ב' 2). עליון: כינוי למקדש, על פי דה"ב ז' 21. 11 מקום עוז חביון: כאן משמעו: המקדש (הביטוי על פי חב' ג' 4). 12 לנצח [...] אביון: תה' ט' 19, ומוסב כאן על עם ישראל. 13 ברציון: ברצון. 14 ללא יכלה נקיון: לכנסת ישראל, על פי 'עד מתי לא יוכלו נקין' (הו' ח' 5). 15 ופסיון: צרעת, על דרך 'כי פִּשָּׁה הנגע' (וי' יג' 51). 16 חולת [...] רעיון: כנסת ישראל, המכונה 'חולת אהבה' בשה"ש ב' 5; 'ואהבת רעיון' עניינו כנראה אהבה שבין דוד לרעייה. 17 מתעיון: כנראה מלשון תעה; השווה למשל: 'קלנו כצאן תעינו' (יש' ג' 6). 19 הניתן ללעג ובזיון: השווה למשל: 'שרקו וינעו ראשם [...] הזאת העיר שיאמרו

20 דְרוֹךְ פּוֹרָה בְּאֵדוֹם וְעֵצִיּוֹן

גִּדְעָה קֶרְנֶם לְכַלְיוֹן

בְּרַחֲמִים תָּשׁוּב לְצִיּוֹן

אַרְבַּע צוֹ[מוֹת] שִׁית לְרֵאיוֹן

[...] כְּהַבְטַחְתָּהּ בְּחַזְיוֹן

את[ה וגו']

ככ>תוב> אתה תקום תרחם ציון כי עת לחננה <כי בא מועד> (תה' קב 14)
 וכ>תוב> כה אמר יי <צבאות> צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה
 לבית יהודה לששון ולשמחה ולמעדים טובים והאמת והשלום אהבו> (זכ' ח 19)
 ונ>אמר> כי נחם יי ציון <נחם כל חרבתייה וישם מדברה כעדן וערבתה כגן יי ששון ושמחה
 ימצא בה תודה וקול זמרה> (יש' נא 3)
 ב>רוך <... בונה
 ויקול בקיה יח' (ויאמר שארית העמידה)

כלילת יפי' (איכה ב 15). 20 דרוך פורה: רמוס אותם, כמו ענבים בגת; על פי יש' סג 3. ועציון: כינוי לאדום על פי
 'בת אדום יושבת בארץ עוץ' (איכה ד 21). 23 ארבע [...] לראיון: הפוך את ארבעת הצומות (צום גדליה, עשרה
 בטבת, שבעה עשר בתמוז, ותשעה באב) לימי שמחה ('לראיון', כרגלים שעולים בהם להיראות לפני הקב"ה;
 להוראת התיבה השווה: משנה, פאה א, א). והעניין על פי זכ' ח 19 (המובא להלן בשרשרת הפסוקים). 24 בחזיון:
 בנבואת זכריה הנזכרת.